

WESLEY JÁNOS LELKÉSZKÉPZŐ FŐISKOLA
VALLÁSTANÁR SZAK

A protestáns spiritualitás néhány
jellegzetessége az előreformáció korától a
Nagy Francia Forradalomig

Szakedolgozat

Témavezető:
Dr. Iványi Gábor

Készítette:
Bereczky Géza
JPAK 31

Budapest, 2015.

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés.....	4
Elöljáróban... Egy szó, amely nagyon sok mindent jelent, avagy fordítási és definiálási nehézségekről.....	6
1. Sola Scriptura, vagy sola parola, avagy a reformátori spiritualitás vívmányai és problémái a képvita tükrében	
1.1. A reformáció kezdetei.....	10
1.2. A kép mint egy lehetséges meditációs objektum, vagy a bálványimádás eszköze. A devotio moderna.....	11
1.3. A kegyességi élet individuálissá válása.....	16
1.4. Luther és a reformátori spiritualitás.....	18
2. Nehéz évszázadok örök vigasza, avagy zenei spiritualitás a reformáció és a pietizmus korában.	
2.1. A zenész Luther.....	22
2.2. A harmincéves háború kannibalizmusától az ötödik evangélium megszületéséig, avagy végre bebizonyítottanak vélhetjük a feltámadást?	
Protestáns szerzők a zene aranykorában	
2.2.1. Gerhardt, Schütz, Scheidt, Buxtehude.....	25
2.2.2. Johann Sebastian Bach.....	28
2.2.3. Sola scriptura contra etiam musica.....	32
2.2.4. Georg Friedrich Händel.....	36
3. Spiritualitás a végeken	
3.1. Anglikán spiritualitás.....	38
3.2. Út Európából Amerikába, methodista baptista és kvéker spiritualitás	41
4. Pietizmus és spiritualitás	

4.1. A pietizmus fogalma és a mozgalom előfutárai.....	45
4.2. A pietizmus atyja Johann Arndt és misztikus követői.....	47
4.3. Gerhard Tersteegen, a pietista misztikus.....	50
4.4. A liturgia és a közösségi élet spiritualitása, az ortodoxia, a pietizmus és a felvilágosodás szorításában: Nikolaus Ludwig von Zinzendorf.....	52
Összegzés.....	57
Felhasznált irodalom	58

Bevezetés

Amikor kezembe került *Paul Zimmerling: Evangelische Spiritualität. Wurzeln und Zugänge* című kötete, érdekesnek találtam, hogy a szerző a spiritualitás több fajtájáról szól, sőt az egyes fejezetcímek éppen a spiritualitások egy-egy fajtáját jelölik.

A Lutherrel foglalkozó fejezetnek a reformátori spiritualitás címet adta, amely elsősorban az igemagyarázat spiritualitását jelenti. A könyv nem hangsúlyozza azt, hogy ez a fajta spiritualitás, ha már így nevezzük, igencsak gyakori a protestantizmus történetében, ám feltűnő volt, hogy a szerzőnek megoldhatatlan feladatot jelentett az, hogy az úgynevezett misztikus spiritualitást protestáns példával mutassa be. Így kerül a képbe, pontosabban a könyvbe az az Avilai Teréz, aki Luther kortársaként más éghajlaton más közegben, de ugyanolyan jobbító szándékkal tevékenykedett. Az igehirdetés, a szavakban meglévő spiritualitás mellett, amely a Biblia magyarázatára, a könyvek könyve elemzésére igen nagy súlyt helyez, érdekes volt megfigyelni, hogy egyes korszakokban mindig más, de igen markánsan megjelenő spiritualitások egészítették ki, szőtték át-meg át az igemagyarázatokat, mintegy ellenpontozva, kiegészítve azokat. Dolgozatom egy-egy fejezete így egy-egy korszak, egy-egy művészeti ág, vagy éppen egy-egy markáns irányzat spiritualitásáról szól.

A képi ábrázolás neuralgikus kérdését azért szeretném felvetni, mert a különböző spiritualitások művelői közül a protestáns vallási irányzatokon belül az „olajbálványok” készítői voltak a legnehezebb helyzetben, a zenei spiritualitásét pedig azért, mert Luther óta a muzikusok ebből a szempontból a legelfogadottabbak.

A másfajta, tehát az igemagyarázat spiritualitásától, vagy ha úgy tetszik a reformátori spiritualitástól elrugaszkodó, az azt kiegészítő spiritualitások közül az előreformáció korában a leginkább húsbavágó kérdés a képzőművészet és az ábrázolhatóság kérdése volt, míg a reformáció győzelme után talán a lutheri hagyományok miatt is a zene volt a legfontosabb nonverbális spiritualitás. Igyekszem arról is írni, hogy német földön szerves fejlődés vezetett Luthertől Bachig, Händellel pedig már át is térhetünk a Magyarországon talán kevésbé ismert anglikán egyház spiritualitására, amelyben talán a verseké a legfontosabb szerep.

A kezdődő ipari forradalom, az élet radikális változásai Angliában és Amerikában teret engedtek egy újfajta spiritualitásnak, mégpedig az úgynevezett szociális érzékenység spiritualitásának. Azért foglalkoznék ezzel, mert akkor és ott felmerülő kérdések sokban hasonlítottak a mai Magyarországon felmerülőkhöz.

Dolgozatom záró részében Zinzendorf életén és munkásságán keresztül egy olyan közösség életébe szeretnék bepillantást nyújtani, amely számtalan pozitív, követésre méltó kezdeményezése mellett néha mellékutakra tévedt és ezáltal iskolapéldáját adja annak, hogy el ne felejtjük, a spiritualitás veszélyes is lehet. Olyan fűszerhez tudnám hasonlítani ezt a fajta miszticizmust, amelyből csak bizonyos mennyiséget szabad használni, mert ha túlságosan dominál, felborítja azt a harmóniát, amelyet mind a jó értelemben vett józan ész, mind pedig a jó értelemben vett spiritualitás egyaránt kívánatosnak tart.

Elöljáróban...

Egy szó, amely nagyon sok mindent jelent, avagy fordítási és definiálási nehézségekről.

Egyszer egy számítógép azt a feladatot kapta, hogy fordítsa le oroszra a *the spirit is willing, but the flesh is weak* mondatot, amely a Corpus Paulinum nem elhanyagolható része és ebben az angol fordításban azt jelentené, hogy a szellem szárnyalna, de a test erőtlén, esetleg a lélek kész, de a test erőtlén.¹ Az így létrejött mondatot visszafordították angolra és a következő eredményt kapták: *The vodka is argeeeable, but the meat is too tender.* (A vodka kellemes, elfogadható, de a hús túl puha.) Az idegen szavak magyarázata szerint a spirituális szót úgy kellene magyarra fordítani, hogy „a lelkeséggel, szellemiséggel kapcsolatos”.² A Magyar Katolikus Lexikon egyből a lelkeséghez irányít, és azonnal közli, hogy a lelkeségnek a testiség az ellentéte.³ A spirituális szónál nagyobb sikerrel kutakodhat a tudni vágyó olvasó, ugyanebből a lexikonból megtudhatja, hogy a szó a görög *pneumatikos* szóból származik, amelynek a latin megfelelője, a *spiritus*, amely annyit tesz: „lélek.” Persze a pneumatikossal is gondunk van, hiszen a magyarban unikális módon, nincs megfelelő szó arra, amit az angol *holy spiritnek*, a német pedig *heiliger Geistnek* mond. Különösen a magukat karizmatikusként meghatározó felekezetek, de mások is megpróbálkoztak a Szent Szellem fordítással, mondván, hogy már a müncheni kódex is lefordította *Sanctus Spiritust*, mégpedig Szent Szelletra⁴, ám ezek a megoldási kísérletek nem tudtak gyökeret verni nyelvünkben, pedig még a rendszerváltás hevületében is történtek ilyen irányú próbálkozások. A pneumatikus szót inkább csak a teológiai szaknyelvben használjuk, néha egyszerűen úgy segítünk magunkon, hogy tudatjuk, most a *Geistről* van szó. Ha pneumatikus bibliaértelmezésről beszélünk, akkor ma oly divatos szóval élve igyekszünk kitéríteni az értelmezésünk határait. Ez persze első pillantásra nem tűnik bajnak, sőt Gadamer iskolai tananyagba kerülésével módszere kanonizálódott, talán azért is, mert igen jól megfelel a posztmodern szemléletnek, de sosem szabad megfeledkezni Arany Jánosról sem, aki versének egyik lelkes hermenautáját a gondolta a fene szállóigévé vált bonmót-jával ráncigálta le e földre.

¹ Kenneth S. Leong: Jézus Zen tanításai. Édesvíz Kiadó, Budapest, 1999, 50.

² Horovitz Jenő: Idegen szavak magyarázata. Népszava- Könyvkereskedés kiadása, V. kiadás 1938, 362.

³ Magyar Katolikus Lexikon.

⁴ Bibliái nevek és fogalmak. Szerkesztette: Babits Antal. Primo Kiadó, Budapest, évszám nélkül. 227, 301.

Már ez a pár sor is nyilvánvalóvá teszi, hogy a spiritualitás fogalom meghatározása nem tartozik a legkönnyebb feladatok közé, persze az még nehezebben meghatározható, hogy mit is értünk ma rajta.

Sheldrake⁵ is nehezen definiálhatónak és homályosnak tartja a spiritualitás szót, szakkönyvében természetesen nagyobb gondot fordít a fogalom definiálására, egy egész fejezetet szán neki. Mindenekelőtt azonnal vitába száll azzal a közkeletű nézettel, hogy a magyarban nem meghatározható heiliger Geistnek, szó szerinti fordításban Szent Szellemnek nem az anyag, a szóma az ellentéte, hanem az abban az értelemben értett test, amely „ellentétben áll Isten lelkével.” Ezt a magyarázatot érdekes módon nem közölte a katolikus lexikon. A test és a lélek tehát nem ellentétesek egymással, mert ami ellentétes, az a kétféle életfelfogás, amely a végigvonul a Páli leveleken. Akiben Isten lakik, az lelki ember, a testi ember pedig nem ismeri, vagy elutasítja Istent, tehát őt nem árasztotta el Isten Szentlelke.

A spiritualitásnak Szentlélekben élt életként való értelmezése egészen a XII. századig tartott. Ekkor azonban a skolasztika az ókori görög filozófiát tanulmányozva olyan értelemben *is* kezdte használni a szót, hogy segítségével „megkülönböztesse a gondolkodó embert az értelem nélküli teremtményektől.” A középkorban a spiritualitás szó a klérus szinonimája lett, a papok ekkortájt nagy szerényen magukat nevezték spirituálisnak, mégpedig azért, hogy megkülönböztessék a papságot a többi, természetesen sokkal alacsonyabb szinten gondolkodó embertől. Eszerint az értelmezés szerint tehát pontosan akkora különbség van a klérus és a laikusok között, mint a gondolkodó ember és az értelem nélküli teremtmények között. Ezek után nem csoda, hogy a reformáció viharában a szó eltűnt még a teológiai nyelvből is, csak a múlt század elején kezdték használni, mégpedig francia teológusok. Talán azért ők, mert a XVII. században újra megjelent a spiritualitás szó, hogy a helyzet még bonyolultabb legyen, nem is mindig pozitív értelemben, lelki élet jelentéssel.⁶ Hogy a lelki élet kifejezés mennyire közhelyessé tud válni, azt tudjuk az Utas és Holdvilágból is, amikor a vallástörténész Waldheim nyomatékosan figyelmezteti a főhóst, Mihályt, hogy egyáltalán ne éljen lelki életet.⁷ Mindenesetre a XIX.-XX. század fordulóján a franciául író teológusok újra felfedezték a spiritualitást mint terminus technikumot, amely villámgyorsan átkerült az angolba és ezután már nem volt megállás. A II. Vatikáni Zsinat hatására a spiritualitás szó dominánssá, mi

⁵ Philip Sheldrake: A spiritualitás rövid története. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 2008, 13-22.

⁶ Op.cit., 14-15.

⁷ Szerb Antal: Utas és holdvilág, Magvető Kiadó, Budapest, 1994, 230-231.

több gyűjtőfogalommá vált és olyan fogalmakat olvasztott magába, mint az aszkétikus, vagy a misztikus teológia, majd a múlt század 70-es éveitől tovább burjánzott, ma már igen sok mindenre a használjuk spirituális, spiritualitás kifejezést, legyen az transzcendens vallási élmény, vagy a mindennapok felkavaró történéseinek átélése. Negatívan szemlélve a folyamatot a spiritualitás olyan gyűjtőfogalommá vált, amelyet nyakra-főre lehet használni, hiszen a szónak nincs pontos jelentése. Pozitívabb megfogalmazásban a fogalom „nem szorítkozott az ember belső lelki életére, hanem” magába foglalta „az emberi tapasztalatok egészét”, végül, de nem utolsósorban pedig „a különböző keresztyén felekezetek határterületeit” érintve az ökumené, majd még jobban kiszélesedve a különböző vallások közti párbeszéd „eszköze lehetett.”⁸

Dolgozatunkban a spiritualitás fogalmát, ha csak lehet, pozitív értelemben igyekszünk majd használni, de ahol csak lehet, felhívjuk a figyelmet azokra a csapdákra is, amelyeket jó elkerülnünk, nehogy a másik véglet hibájába essünk. Azért is koncentrálnék inkább a pozitív értelmezésre, mert a protestantizmus és a spiritualitás látszólag egymástól igen messze álló fogalmak. Bár Luther, mint majd látni fogjuk, nem teljes mértékben vetette el a spiritualitást, sőt a misztikát sem, azonban minél inkább radikalizálódott a protestantizmus, minél több és több ágra szakadt, annál kevésbé találta meg az egyensúlyt a kvázi materialisztikus és a kvázi pneumatikus irányzat között. Nyilvánvaló, hogy az ágak és az ágacskák közötti különbség egyre kisebb lett, egyre kifinomultabb szofisztikus technikákkal lehetett csak az előző ágacskától való eltérést megfogalmazni. Az az eltérés, amely a kis ágacskát megkülönbözteti a még kisebbtől a dolgok logikája folytán a kitüntetettnél is kitüntetőbb szerepet kapott a kis-és még kisebb egyház dogmájában.

Luther egyébként mindenkit „a rajongó” jelzővel illetett, aki másként gondolkodott, ezt tette Zwinglivel az Úrvacsora kérdésében, de Münzerrel is a megkeresztelkedés ügyében.⁹ A túlzott, vagy bármilyen spiritualitás ellenszereként a „rajongók” elleni harc Luther óta szokatlan heveséggel tombolt még a Kádár korszakban is. Természetesen a hittankönyvek lapjain is dúlt a kétfrontos harc, a szkülla volt a túlzott materializmus, a karübdisz pedig a „rajongás”. Persze azért a materializmus térhódítása és kizárólagos ideológiává való emelkedése idején mégiscsak könnyebb volt a másik szélsőséget, a pneumatikus, spiritualisztikus elhajlást bírálni, jóval közelebb hajókázva Szküllához.

⁸ Sheldrake, 15.

⁹ Friedenthal: Luther élete és kora. Gondolat Kiadó 1977, 584.

Ennek ellenére nem képezheti vita tárgyát, hogy a túlzott spiritualításra való hajlam igen rossz gyümölcsöket is teremhet, az ezzel kapcsolatos veszélyek semmiképpen nem lebecsülendők, sőt állandóan hangsúlyozandók. A görög farmakosz szót gyógyszernek szokták fordítani,¹⁰ de a szó nemcsak gyógyszert jelent, hanem mérget is, a hatóanyag a gyógyszer, a fűszer hatása attól függ, mennyit adagolunk belőle. A kizárólagosan gyógyszernek fordítás, ugyanolyan rossz, mint az Antigoné, híres, sok van, ami csodálatos, de az embernél nincs csodálatosabb gondolata, mert az összes fellelhető magyar kiadásban csodálatosan csodálatosnak fordított deina¹¹ jelentése furcsa, titokzatos, még önmagának is idegen, az embernél nincs furcsább, sőt rémisztőbb is lehet De persze csodálatos is! A farmakosz is ilyen két ellentétet magában foglaló szó. Olyan fűszerrel van tehát dolgunk, ami ízlés szerint adagolható, de minden jó szakács tudja, hogy rossz az az étel, amelyik túlságosan fűszerezett, de az is, amely nélkülözi a fűszereket, nem beszélve arról, amelyben egy fűszer túlságosan is dominál. Minden az arányokon múlik tehát, sőt az is lehet, hogy valaki nem kedveli azt a sajátos ízt, amit az egyes fűszerek jelentenek.

Úgy tűnik azonban, hogy az emberek a spiritualizmusra irányuló, a XXI. században megnövekedni látszó igényét a protestáns egyházak igen nehezen és vonakodva ismernék fel. Ami pedig az igény jogosságának elismerését illeti, nos, ebben a kérdésben talán még nehezebb a helyzet és még többnek látszik a tennivaló.

A rendszerváltás előtt, a 80-as évek közepe táján ütötték fel a fejüket Magyarországon, a már említett karizmatikus közösségek, amelyeknek egy része értelemszerűen a katolikus egyház kebelén kívül esetleg protestánsként, vagy az abszolút jól hangzó, de a jelen esetben a megkülönböztetést igen megnehezítő keresztényként határozta meg magát. Bár azt itt fellelhető spiritualitás vizsgálata is izgalmas kihívást jelenthetne, de dolgozatunk a kezdetektől a XVIII. század végéig, a nagy francia forradalomig szeretné vizsgálni a protestantizmus és a spiritualitás viszonyát.

¹⁰ Horowitz, 304.

¹¹ Jan Kott: Istenevők. Európa,1988,40

1. Sola Scriptura, vagy sola parola, avagy a reformátori spiritualitás vívmányai és problémái a képvita tükrében

1.1. A reformáció kezdetei

A még nálam is idősebb korosztály reformátusság-értelmezésében dívik az a szemlélet, hogy már a Luther előtti egyháztörténet sem más, mint a deformáció és a reformáció harca, szüntelen küzdelem a deformáló, mondhatni a reakciós erők ellen. Az újítás, a reformáció és az előreformáció hősei minden kísérletnél újabb és újabb lehetőséget villantottak fel a bibliahű életre; egyre sűrűbben tettek egyre biztatóbb kísérleteket a deformált egyház megreformálására, a bensőséges, külsőségektől mentes hitélet kialakítására, míg aztán a protestálások sorozata létrehívta magát a protestantizmust is. A protestáns név a latin *protestatio* főnévből ered, a szó maga tiltakozást jelent. Az egész reformáció voltaképpen egy nagy, permanens tiltakozás volt akkoriban és még elég sokáig. Tiltakozás és követelés egyszerre.¹² Maga a protestáns elnevezés azonban eredetileg mégis konkrét történelmi eseményekhez, a speyeri birodalmi gyűlésekhez köthető.

1524-ben nagy országgyűlésre készülődtek Speyerben ahol a felmerült vallási problémákat akarták megoldani, mégpedig szaktekintélyek részvételével. V. Károly császárt a küszöbön álló török támadás valamivel jobban izgatta, mint a teológiai problémahalmaz, de ezek megoldása nélkül egységes török elleni fellépésre gondolni sem lehetett. A helyzet még rosszabbá vált, miután a német parasztok lázadása egyre nagyobb területekre terjedt ki. A gyűlést a madridi központ természetesen ezek után már nem támogatta, ezért kétévi halogatás után, a mohácsi csata évében tartott első speyeri birodalmi gyűlésen azt a köztes megoldást találták, amely szerint mindegyik rend olyan magatartást tanúsítson, „amelyekért felelni tud Isten és a császár előtt”.¹³ Ez lényegében azt jelentette, hogy őrzik fennálló a status quo-t. Úgy okoskodtak, ha Magyarországot elfoglalja a török és a német területek ellen fordul, akkor még az is lehet, hogy a parasztok a muszlin hódító helyett uraik ellen fordítják kiegyenesített kaszáikat és akkor csúnya világ köszöntene a Német- Római Birodalomra. még az is lehet, hogy könnyen Magyarország sorsára juthatna. Természetesen a tekintetes birodalmi gyűlés nem láthatta előre, hogy Bécsset a török soha nem tudja majd elfoglalni, a helyzet igencsak aggasztónak látszott. A veszély ellenére az 1529. IV. 19.-én tartott második speyeri birodalmi gyűlésen V. Károly

¹² Friedenthal i.m., 580.

¹³ Op. cit., 580.

elérkezettnek látta az időt, hogy visszavonja azokat az engedményeket, amelyeket a rendkívüli helyzetre való tekintettel adott meg az új tan híveinek, felborította a status quo-t, megtiltotta a protestantizmus terjesztését. Ez ellen tiltakozott 1530-ban egy akkor még törpébbnél is törpébb kisebbség. Ünnepelesen protestáltak az ellen határozat ellen, amely sürgette a reformáció híveinek a wormszi ediktumban megfogalmazott kiközösítése végrehajtását, ezzel lényegében betiltva az új vallást, továbbá tiltakoztak az ellen is, hogy lelkiismereti kérdésekben szavazattöbbséggel lehessen dönteni.¹⁴ A protestantizmussal megszületett egy olyan vallási irányzat, amely hamarosan megkezdte máig tartó karrierjét, sőt diadalútját a vallás-, a művelődés- és a kultúrtörténetben.

1.2. A kép mint egy lehetséges meditációs objektum, vagy a bálványimádás eszköze.

A devotio moderna

A mellékutakra tévedt, deformálódott egyház megreformálására, mint említettem, nem a protestantizmus volt az első kísérlet. A wormszi reformátori emlékhelyen¹⁵ Pierre Valdes (1140- nem később, mint 1218), John Vyckliffé (1324-1384), Jan Hus (1369-1415), valamint Giorlamo Savanarola (1452-1498) szobrai tanúsítják, hogy Luther útját már elődök egyengették. Mindegyikük valami olyasmit hirdetett, vagy tett, amelyet Luther is követésre méltónak talált. Valdes szétosztotta a vagyonát a szegények között, híveinek provanszál nyelvre fordította a Biblia egyes részeit. Gondolkodásának spirituális ereje, személyes varázsa olyan nagy volt, hogy tömegesen követték őt az emberek. Közvetlen előfutára volt nemcsak a távoli reformációnak, hanem a közeli Assisi Szent Ferencnek is. Az angol Vyckliffé 19 tételben emelte fel a szavát a kiátkozások, a szentek és a képek tiszteletével szemben, vallva azt, hogy a Biblia a „keresztény ismeret egyedüli kútfeje”, a cseh Jan Husnak, vagyis Husz Jánosnak a két szín alatti áldozást köszönhetik a reformált vallások, ám a kultúrtörténészek megjegyzik, hogy a husziták buzgalmukban kis híján megsemmisítették Csehország szinte egész udvari kultúráját.¹⁶ A hadtörténelem persze megint másként, hadászati zseniként tartja számon a huszitákat, a hadtörténészek lelkesedését azonban a művészet- és kultúrtörténészek a legritkább esetben szokták osztani.

¹⁴ Tolnai Új Világlexikona. Az általános tudás és műveltség tára. Tolnai Nyomdai Müintézet és Kiadóvállalat Részv.- Társ. Kiadása, Budapest, 1929. XIV. kötet, 262.

¹⁵ Bottyán János: Hitünk hősei. A református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1971, 7.

¹⁶ Kenneth Clark: Nézeteim a civilizációról, Gondolat Kiadó, Budapest, 1985, 157.

Végül a firenzei Savonarola, aki kérlelhetetlen harcot folytatott Firenze és Róma akkoriban a feslettnél is feslettebb erkölcsi, no meg elsősorban a bálványimádás ellen.¹⁷ A harc természetesen a második parancsolat jól ismert ne csinálj magadnak faragott képet értelmezése körül robbant ki. Savonarola ellenfelei szerint viszont a legfanatikusabb képrombolók egyike volt, tevékenysége következtében Boticelli több képe is megsemmisült, s hogy még árnyaltabb legyen a kép, maga a művész is megsemmisített néhányat, annyira lelkesedett a devotio modernaért. A képrombolók és a képtisztelők vitája, egyébként az iszlámban sem ismeretlen, a kereszténység történetében már jóval az előreformáció előtt zavargásokhoz vezetett, hiszen az akörüli vita, hogy a kép meditációs objektum vagy bálvány-e, nagyon régi gyökerű. Már az őskeresztény korban is teljesen logikusnak tűnt, hogy az írni-olvasni nem tudó többség számára lefessék a bibliai jeleneteket, így azok mintegy képregényként, mai zsargonnal élve power point-os ábrázolásként jelentek meg a templomok falain. Ehhez járult még az, hogy Bizáncban a VI.- VII. században is igencsak felerősödött az ikonok tisztelete. Az ikon szó a görög eikon szóból származik, voltaképpen képet jelent, de a fogalom értelmezése olyan vallásos tartalmú képre szűkült, amely megőrizte a hűség képmás jelentését is.

Sokan úgy vélték, hogy az ikonok valójában közelebb hozták Istenhez azt az egyszerű embert, akinek képi fogódzóra volt szüksége vallásossága elmélyítéséhez, akár tudott olvasni, akár nem. Mások természetesen ebben bálványimádást láttak. Hogy az akkori teológusoknak is eszébe jutott a Tízparancsolat második pontja, nem kétséges, hiszen a 692-es trullai zsinat szigorúan szabályozta az ikonfestés szabályait is. Mivel Bizáncnak időről időre ellen kellett állnia a meg-megújuló barbár támadásoknak, a képtisztelők a békés időszakokban érezhették nyeregben magukat, a képrombolók viszont akkor tevékenykedhettek, ha támadás érte Konstantinápolyt, vagy ha természeti csapás sújtott le a városra. Az események menete ekkor is gondoskodott arról, hogy mindkét szembenálló fél megtalálhatta benne azt, amit keresett. Bizáncot érték támadások, volt természeti katasztrófa is, amelyek amellet, hogy a város polgárait nyugtalanították, felvetették, a „miért méri ránk ezt a csapást az Isten” kérdését is.¹⁸

Láthatjuk tehát, hogy az ábrázolhatósággal kapcsolatos viták már Bizáncban is hasonló logikával mentek végbe, mint Luther korában a középkor végén, az újkor elején, bár az eseményekre a vita kifejezés igen enyhe, jobb lenne harcot, vagy háborút említeni, hiszen 1500-ra rúgott a halálos áldozatok száma. A kormányzat maga sem tudta, hogy mit

¹⁷ Bottyán i.m., 10.

¹⁸ Op. cit., 39.

kezdjen a helyzettel. Először III. Leó császár vezetésével a képromboló irányzat látszott győzedelmeskedni, az első 754-ben hozott hitelvi döntés szerint betiltották az ikonok tiszteletét, ám ezt a törvényt 787-ben megsemmisítették, ekkortól ismét az ikontisztelők kerültek fölénybe. 815-től ismét jöttek a képrombolók, akik visszahozták a 754-es hitelvi döntést, végül 843-ban Teodóra császárnő a képtisztelők javára döntött, ám ezúttal végleg. A képviszály természetesen nemcsak vallási, hanem hatalmi harc is volt, hiszen a képrombolást pártoló császárok meg akarták szilárdítani az egyház feletti uralmukat, amelyet III. Leó császár velős mondása is kifejez: „Pap és király vagyok.”¹⁹ Érdekes, hogy – ugyan elszigetelt jelenségként – még Nyugaton is akadt képromboló. Klaudius torinói püspök kidobatta egyházmegyéje templomaiból a képeket és feszületeket, elvetette az ereklyék és a szentek tiszteletét, valamint a szentek közbenjárását is.²⁰

Mindazonáltal a nyugati kereszténységet ez a vita ekkor még nem igazán érintette, nem úgy, mint a középkor alkonyán. Az igen eufemisztikus fogalmazás, hogy a képi ábrázolás ekkortájt nem kizárólag Isten nagyobb dicsőségére szánt meditációs objektumként funkcionált. A bibliai alakok helyén méregdrága ruhákban pózoltak a megrendelők, sőt a templomban, egy szentkép szereplőjeként ugyan, még Agnès Sorel, VI. Károly király szeretője is látható volt, akinek tökéletes formájú kebleit lelkesen csodálta a férfinép.²¹

Hollandus lévén még a katolikus hit védelmezője, VI. Adorján pápa komolyan foglalkozott a sixtiusi kápolna bemeszeltetésével, a lutheri reformkövetelések hatására pedig az iszapolók is elvégezhettek a munkájukat, felöltöztethették Michelangelo utolsó ítéletének meztelen figuráit.²²

Látnivaló, hogy a frontok, mint mindig ilyesfajta konfliktushelyzetekben igen gyorsan megmerevedtek és bizonyos szempontból még ma is állnak. A protestánsok szemében a katolikusok így lehetnek még mindig egyszerűen bálványimádók, akik vétenek a második parancsolat ellen, vagy babonások, akik Isten helyett a szentektől várnak segítséget. Mint említettem már, jóval a lutheri idők előtt is a deformáció és az első szeretettől való nagy elhajlás legeklatánsabb példajaként tekintettek a szentek tiszteletére. Megszületett tehát a templomokat feleslegesen pingáló pópista alakja, aki természetesen képmutató, szemforgató és szenteskedő is.

¹⁹ Újvári Pál: A középkor története, in A befejezetlen múlt. Történelem tankönyvcsalád hat kötetben, sorozatszerkesztő: Bihari Péter, második kötet, évszám nélkül, 29.

²⁰ <http://www.paplak.hu/vallas/kepvita.htm> (utolsó letöltés: /2014. április 3./

²¹ Friedenthal i.m., 406.

²² Gergely i.m., 204.

Erre persze nem késett sokáig a válasz sem, a vasnyakú, a Bibliát feleslegesen boncolgató, az Ószövetségbe kapaszkodó, a Szűzanyát, a nőiséget nem tisztelő barbár félpogány, csakis rombolni képes lutheránus, illetve inkább kálomista toposza is készen állt.

Azt, hogy ez a látásmódbeli különbség mennyire mély ellentété fajult, jól példázza, hogy még a jelenkori vallásszociológiai kutatások is ki tudják mutatni.

Kálvinról, ha sokat nem is tud az átlagember, de az, hogy eltávolította a templomokból a képeket, ez igen sok ember tudatában ott él. A Magyar Katolikus Lexikon mindenesetre nem kertel, a reformátusoktól „lefelé” képrombolónak minősíti a protestánsokat.²³ A másik oldal is érdekes. Ha a rendszerváltozás környékén a Primo Kiadó által közzétett Bibliai nevek és fogalmak kislexikonban kutatunk, a képtisztelet szócikk egy elegáns nyilacskával a bálványimádás szócikkhez irányít bennünket.²⁴

Nyilvánvaló, hogy a reformáció, sőt már az előreformáció egyik legsarkalatosabb követelése a bibliai igével nem igazolható, de a szent hagyomány gyűjtőnév alatt tisztelt egyre növekvő számú szent tiszteletének jogos megkérdőjelezése volt. Ezt a bajt Rómában is észrevették, még ha nem is sokan, hiszen még Rómát is elérte a devotio moderna, amelyre nevével (új kegyesség) ellentétben a hagyományokhoz való hűség és az azokhoz való visszatérés volt a legjellemzőbb. A devotio moderna eredetileg a XIV. századi Flandriában jelent meg, a belső reform, az erkölcsi megújulás, a befelé fordulás, az elmélkedés a kötelességteljesítés voltak ennek a németalföldi laikusok által alapított mozgalomnak a legfőbb jelszavai, „képviselői a mindennapok misztikáját keresték, melyet bensőség, krisztusközpontúság, a Szentírás szeretete, a kétkézi munka megbecsülése, az ifjak nevelése, s a rendszeres imádságos élet határoz meg.”²⁵ A fivéri és nővéri közösségek az Apostolok Cselekedeteiből ismert módon a jeruzsálemi keresztények életmódját követve éltek, Herrnhutot előlegezve. A mozgalom erősen hatott arra az Ágoston rendre is, ahonnan majd Luther is indul. Új kontemplatív – pásztori közösségek alakultak, mind férfi, mind pedig női vonalon. A devotio moderna élénken érdeklődött az imádkozás módszere iránt, olyannyira, hogy Florens Radewijns és Gerhard van Zuphten meditációs könyveket állítottak össze.²⁶ Fontos volt számukra a lelki élet személyes jellegének átélése, a skolasztika másodrangúvá tétele, hiszen még a bánatot is jobb érezni, mint idézni annak korrekt definícióját. Hangsúlyozták az üdvözülés dogmájának alanyi jellegét, itt is, ekkor is

²³ Magyar Katolikus Lexikon.

²⁴ Bibliai nevek és fogalmak. Szerkesztette: Babits Antal. Primo Kiadó, Budapest, évszám nélkül, 140.

²⁵ Magyar Katolikus Lexikon.

²⁶ Sheldrake i.m.,106.

lényegi kérdés volt tehát, hogy hogyan viselkedjen az egyes ember Krisztus áldozatával kapcsolatban. A Megváltóba vetett hit révén történő üdvözülés hangoztatása is Luthert előlegezi. A mozgalom máig sokat forgatott könyve a csoporttal szimpatizáló Thomas Kempis Krisztus követése című írása. A devotio moderna-t Michelangelo is nagyra értékelte, a mozgalom kétségkívül az egyház megújítását célozta. Erre az igényre az egyházi vezetés alig-alig reagált, amely olyan csalódást okozott, hogy a következő nemzedék kénytelenek volt radikális álláspontra helyezkedni és ez hosszú távon egyházszakadásokhoz vezetett.²⁷

A túlzott formalitás megtagadása, a külsődleges vallásosság benső hittétele tehát a legalapvetőbb reformálandó feladatok közé tartozott. Ennek fontos része volt a képvita is. Érdekes, hogy Luther mellett Carnach zavartalanul alkothatta remekműveit, és ezek között nem csupán rézmetszetek voltak. Ne feledjük, neki köszönhetjük nemcsak azt, hogy tudjuk, hogy nézett ki Luther apja, hanem a wittenbergi nagytemplom oltárát is, amelyet Carnach Lutherrel együttműködve alkotott meg.

Ám a protestantizmus egészét tekintve a kálvini irány győzött, néha még az evangélikus egyházra is hatva. A megoldás protestáns szempontból persze nem lehetett más, mint ami történt, annak nagyszámú evidens előnyével és kisszámú látens hátrányával együtt. A mára már látható látens hátrány, amely dolgozatunk szempontjából azonban igen lényeges, az, hogy az állandó szembenállás hatására a harc permanens jelleget öltött és mindig valami ellen folyt. Szemlélődni nem nagyon lehetett, mert állandó készenlétre, aktivitásra volt szükség, hiszen háború dúlt, az ember lelkében, az Isten és az ördög között, a pápák és Luther között, majd Luther és Zwingli között, kis túlzással így megy ez napjainkig egy-egy ágacska megjelenése mindig is újabb és újabb frontot nyitott, illetve nyit. Erővel kivívott győzelem azonban nincs a spiritualitásban, pontosabban a győzelmek mindig az emberi lélek mélységében születnek, mindig a magatartás változásával járnak. A spirituális erő éppen azért ellenállhatatlan, éppen azért teszi jó értelemben karizmatikussá azt, aki rendelkezik vele, mert a győzelem kisugárzik, átlényegít, megszépít és követésre buzdít. De a mindig valami elleni küzdelem, csak a reformátori spiritualitás számára adott teret, ebben az értelemben tehát leszűkítette a megélhető spiritualitásokat, hiszen spiritualitás szempontjából igen fontos meditációs objektumokat zárhat és zárt is ki az ember életéből. Jellemző, hogy Zimmerling²⁸ evangélikus spiritualitásról szóló

²⁷ Op.cit., 107.

²⁸ Peter Zimmerling: Evangelische Spiritualität Wurzeln und Zugänge Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2003, 74-92.

alapkönyvében misztikus spiritualitás címszó alatt Avilai Szent Terézről olvashatunk. Az ő ellenállhatatlan alakjával, a józan észsel oly bájosan vegyített spiritualitásával történő ismerkedésem során az az eretnek gondolat jutott eszembe, hogy milyen kár, hogy akkor még nem tudtak internetezni az emberek. Vajon mit kezdett volna egymással akkor Martin és Teresa?

1.3. A kegyességi élet individuálissá válása

Ha a protestantizmusra, vagy az úgynevezett reformált vallásokra gondolunk és csupán egy bibliai passzussal kellene azokat jellemezni, akkor általában a corpus paulinumból oly jól ismert „kegyelemből hit által” juthat eszünkbe. A kegyelem hangsúlyozása a cselekedetek rovására első pillantásra és talán nem is logikátlan módon akár új spirituális ébredési mozgalom kezdetét is jelenthette volna. Hiszen ha hit által, pláne, ha egyedül a hit által, akkor a „cselekedetek” akármilyen formában is történő háttérbe szorulása esetleg éppen a kontempláció erősödését is elhozhatta volna, hiszen az új vallás számára igazi szűzföldet jelenthetett volna. Hogy nem hozta, annak egyik fő oka talán az, hogy Luthert elsősorban a kegyelem, illetve az üdvözülés mikéntje érdekelte, igencsak rettegett az örök kárhozattól, pontosan úgy, ahogy a legtöbb kortársa.²⁹ 1500 körül mindenki az üdvözülés lehetőségeivel és buktatóival volt elfoglalva, sokkal intenzívebben, mint előtte és talán utána bármikor.

A vallásos lét individualizálódása, persze már jóval régebbre nyúlik vissza. Ez tekinthető az Ó-és az Újszövetségi kor közötti intertestamentális kor egyik legfontosabb szemléletbeli változásának. Az egyén üdvözüléséről, sőt még boldogulásáról is meglehetősen szőrmentén beszél az Ószövetség, a hangsúly majdnem mindig ott van, hogy mi lesz a néppel és nem ott, hogy mi lesz velem, mint egyénnel. Az egyén feltámadásáról alig van szó az Ószövetségben, a népnek az újjászületéséről, a csontok összeforrasztásáról már inkább. Ismeretes, hogy a farizeusok hittek a feltámadásban, a szaduceusok nem. Jézus már félreérthetetlenül személyre szabottan, egyénre lebontva közli azt, hogy ki igen és ki nem juthat Ábrahám kebelére. Talán nem tévedünk nagyot, ha a keleti misztériumvallásokkal átszőtt hellénizmus hatását sejtjük e mögött. A hellénizmus szelleme pedig a mare nostrum vidékén a kereszténység elterjedésével együtt élt tovább. A civilizációk összezapásából nagy küzdelemben újra a derűs, életigenlő, harmóniára törekvő, a művészetek iránt igen fogékony mediterrán szellem került ki győztesen, a

²⁹ Friedenthal i.m., 124.

kereszténység pedig a Római Birodalom államvallásaként búcsúztatta és élte túl a birodalmat. A reneszánsz mintegy 1000 évvel később pont ezeket a görög, római, most már természetesen pogánynak minősülő hagyományokat hazai pályán, a mare nostrumban igen könnyedén tudta integrálni. Ám idegenben, az Alpok túloldalán ez a civilizációs minta a legkevésbé sem hullhatott termékeny talajra. Bár Tacitus idealizálja a germán erkölcsöket, hiszen ilyenformán, egy erkölcsös Germánia bemutatásával még pregnánsabban tudja ábrázolni a romlott római morált. Természetesen lehetséges, hogy valamilyen nemzetkarakterológiai megfigyelés lappanghat a dolgok mélyén, még akkor is, ha a jól ismert okok miatt igen óvatosan kell bánni eme megfigyelésekkel. Nyilvánvaló azonban az is, hogy, ami az Alpok egyik oldalán még belefér a dolgok rendjébe, az a másik oldalán olyan felháborodást kelt, hogy a szakadás elkerülhetetlenné válik, és a Hamvas Béla által a kereszténység gutaütésének nevezett folyamat megkezdődik.³⁰ Válságos helyzetekben a nemzetek azonban még jobban karakterüknek megfelelően kezdenek viselkedni, még akkor is, ha a viselkedésük nemhogy irracionálisnak, hanem egyenesen esztelennek is látszik. Így lesz érthetővé, hogy az elvilágiasodott, léha és könnyelmű Itália, illetve a reneszánsz pápák derűsen és egyre nagyobb botrányokat okozva élnek. Persze ne legyünk igazságtalanok, mi már tudjuk a történet végét, mindenesetre az első pillanatban a pápai udvar úgy is láthatta Luther fellépését, hogy az egyik Ágoston rendi szerzetes megint nem fér a bőrébe, ezt a ribilliót sem kell túlságosan komolyan venni.

A kiátkozások és könyvégetések igen gyorsan megtörténtek, de még ennél is fontosabb, hogy a pokoltól és az örök kárhozattól való félelem már jóval Luther megjelenése előtt is fontos üzleti bevétel lehetett. Hiszen Luther nem állt egyedül ezzel a félelmével. Ha pedig valaki fizetni akar lelke nyugalmaért, miért ne tenné? A búcsúcédulák a megbocsátott bűnért kiszabott penitenciák elengedésére, esetleg mérséklésére voltak jók. Mainz akkori érseke 40 millió évi purgatóriumi szenvedés megváltására fizetett be, maga és felmenői számára. Sok bűne lehetett és nem voltak illúziói az ifjúsággal kapcsolatban sem.³¹

³⁰ www.hamvasbela.hu/olvasmanyok/daimon.html/ [utolsó letöltés: 2012. 02 29].

³¹ Gerey Jenő: A pápaság története. Kossuth Könyvkiadó 1982, 206.

1.4. Luther és a reformátori spiritualitás

A búcsúnak ezzel a középkori formájával mindenesetre egy lelki és e világi biztonságtudat nevelődött ki. Összehasonlítható-e ez a mai biztonságigényünkkel, amelynél a biztonságra való törekvés igényének az együtthatója és az emberi félelem kéz a kézben jár és egyik a másikat gerjeszti, munkálja? Talán igen. A következmény egy csábítóan keresztényi biztonságtudat is lehet, amelyet Luther aztán a gyóntatói székében igazán megtanult érzékelni, ezért fogalmazza meg 95 tétele közül a 40.-ben klasszikusan, hogy „ az igazi töredelem keresi és szereti a bűnhődést, viszont a búcsú bősége elkényelmesít és a bűnhődést gyűlöletessé teszi, legalábbis esetenként.”³² A búcsú folyamán a bűnbánat helyett csak a bűntől való félelem tenyészik, az igazi megbánás *keresi a bűnt* és nem menekül előle. Luther itt nyilvánvalóan teljesen jogosan lép fel egy nonszensz gyakorlat ellen. De pont ez a legutolsó félmondata jelzi, hogy mennyire tudatában volt annak, hogy az ő bűn és büntetés felfogása is magában rejtheti az általa kárhozott túlhajtásnak a veszélyét. Persze az örök kárhozattól való félelmet sokkal pozitívabb felhanggal is meg lehet fogalmazni, ez pedig a már a devotio moderna mozgalomban is centrális szerepet betöltő gondolat, a megigazulástannal való igen intenzív foglalkozás, amely voltaképpen a középkori spiritualitás megoldatlan következményeinek brutális visszahatásaként jelent meg. Hiszen a XVI. századi reformációt azok vezették, akik a formalitások és a külsőségek helyett a vallás lelki oldalára koncentráltak.

A külsőségeken már Erasmus és a többi humanista is azt értette, hogy a *túlságosan is* a zarándoklatokra, körmenetekre, szentképekre támaszkodás mögött „mély lelki romlás áll, ami megerősítette, hogy Isten kegyelme helyett az emberi akartra hagyatkozzanak.”

Luther reformátori teológiája is a „hogyan jutok én el egy kegyelmes Istenhez” kérdésnél forrósodott fel. Mint szerzetest ez a kérdés iszonyú hatalommal gyötörte a kolostorban. Képes volt Istenben csak egy zsarnok uralkodót látni, aki az Evangéliumban is egy olyan törvényt rakott rá az emberre, amelyet lehetetlen betartani. Hogyan lehetne az embernek ilyen zsarnoki Istent szeretni? A Biblia tanulmányozásán keresztül fogta fel Luther, hogy Isten igazságosságát nem az emberre vonatkozó követeléseként, hanem Istennek az embernek szánt ingyen kegyelmeként és kiszámítható ajándékként kell érteni. Krisztusban az Isten a bűnös emberhez fordul, irgalmas arcát mutatva. Luther hirtelen megértette, amit Pál gondolt, amikor a Római levélben ezt írta: «Mert nem szégyellem az evangéliumot, hiszen Isten ereje az, minden hívőnek üdvösségére, elsőként zsidónak, de

³² Zimmerling i.m., 51.

görögnek is, mert Isten a maga igazságát nyilatkoztatja ki benne hitből hitbe, ahogyan meg van írva: „Az igaz ember pedig hitből fog élni. (Róm 1, 16 f)» Nem egy tettek által megszerzett, megkeresett méltányosság teszi az embert az Isten szemében igazzá, hanem Isten saját méltányossága, amit Isten mindenkinek kegyelemből ajándékoz. Senkise tudja se magának, se másnak a Mennyet megszolgálni. Krisztus sem azért tett jót, hogy tessen az Istennek, hanem hálából és örömmel, Isten megtapasztalt szeretetéből vitte végbe jótetteit. Láthatjuk, hogy Luther megigazulástana segítségével mennyire megértett valamit, ez pedig ahhoz vezetett, hogy ezzel nem csak teológiájának, hanem a spiritualitásának is megtalálta a centrális kifejeződését. Sőt még azt is mondatjuk, hogy Luther spiritualitása a következetesen végiggondolt megigazulástanából alakult ki, amely azon a meggyőződésen nyugszik, hogy Isten készen áll az embernek a bűneit naponta újra pusztán kegyelemből megbocsátani. Isten túlaradó kegyelmének a bizonyossága, ami előtt az emberi bűnök a tenger végtelenségével szemben homokszemnek látszanak. Íme, ez Luther spiritualitásának forrása. Isten Jézus Krisztusban megjelenő kegyelme nagyságának a tudata adja Luthernek a szabadságot, hogy az emberi véték nagyságát nem kell kisebbiteni.. Luther spiritualitásának középpontjában a Jézusban kinyilatkoztatottá lett szerető Isten áll, így Luther meg tudja vallani: Isten egy szeretettel teli izzó kemence.³³ E ponton tűnik fel az öröm a Jézus Krisztusban megjelenő szeretet miatt és a hála ragyogása válik spirituálissá, megszűnt az összes félelem, szorongás. „Isten minden adománya között a legnagyobb, amikor nekünk az ő kedves fiát, a mi Urunk Jézust kell utánozni, aki a szívünknek naponta a legkitűnőbb tükör kell, hogy legyen, amelyben látjuk, mily kedves Istenünk van nekünk, és amilyen nagy olyan jámbor Isten ő, aki úgy gondoskodott rólunk, hogy szeretett fiát is nekünk adta.»³⁴

Ez, a késő középkorival ellentétben, az Istennel szembeni emberi magatartás egy egészen új, átforrósodott hangja. A hit, mégpedig az új hit, Luther krisztológiájából kiindulva egyáltalán nem bizonyos dogmatikai állítások igazságtartalmának felcserélése. Hiszen Isten akarata az, hogy az ember saját szabad akaratából mint személyt szeresse Őt. A megszentelődés Luther számára folyamatot jelent, ellentétben a megtéréssel. A követés menetében a keresztény hívő egyre inkább belenő az Isten kegyelmébe. A keresztényi élet nem jámborságban levés, hanem jámborrá válás, nem egészségben levés, hanem egészségessé válás, nem lenni, hanem, válni valamivé, tehát nem sein, hanem werden, nem

³³ Gerhard Ebeling: Luther. Bevezetés a reformátor gondolkodásába Magyarországi Luther Szövetség 1997, 205.

³⁴ Zimmerling i.m., 54.

befejezett tespedt megérkezés, hanem gyakorlat. Még nem vagyunk egészen keresztények, de azzá leszünk. Még nem tettük meg, és nem történt meg, de folyamatban, lendületben van. Nem a vége valaminek, hanem út valamihez. Még nem hevít és ékesít fel mindent, de minden javul.³⁵

Igen, minden javul. Luther elégedett lehetett életével, saját mozgalmával, de még egyéni sorsával is ágyban párnák közt halt meg, természetes halállal, még a késői utókor is félig elismeréssel, félig iróniával állapíthatja meg, hogy Luther egyetlen egy embert sem küldött máglyára, míg Kálvin sajnos igen. Hála a könyvnyomtatásnak Luther életműve ránk maradt, még asztali beszélgetéseit is olvashatjuk, környezete tudatában volt Luther értékének, lesték minden egyes szavát, csakúgy, mint később Goethének.

Ám mint annyi prófétával és vallásalapítóval, Lutherrel is az esett meg, hogy voltak, akik nem értették, vagy félreértették, esetleg rámutattak gondolkodásának egyoldalúságára. Luther számára, különösen élete vége felé, a legfontosabb a béke megőrzése volt. Mintha látta volna a jövőt, a szörnyű harmincéves háborút, szüntelenül a némettség békéjéért imádkozott, egyre rezignáltabbá vált, hisz hiába nézte végre felnőttnek az embert, a frissen felnőttnek nézettek vagy nem törődtek az egésszel, vagy továbbra is gyermek módjára viselkedtek, esetleg messzebbre mentek, mint ő. Vagy társadalmi átalakulást sürgettek, mint Münzer, vagy másként értelmezik az Úrvacsoratant, mint Zwingli. Luther öreg lett, zsémbes lett, az emberek, akiktől azt kívánta, hogy vele együtt éljék át a kegyelmet és ezzel összefüggésben a metanoiát, inkább a saját dolgukkal törődtek, még hitesei is rászólt egyszer, hogy hagyja már abba a prédikálást, inkább egyen, mert kihűl a vacsora. Erre Luther inkább zsoltárolvasásra buzdította volna, mire a doktorné asszony, Katharina von Bora, a kiugrott apáca így válaszolt: „Adja Isten, hogy aszerint éljek.” Luther erre épületes elmélkedésbe kezdett, mondván, hogy itt kezdődik az Ige háttérbe szorítása és ez a restség melegágya, igen az a mély hit és azok az ostobácska asszonyi cselekedetek. Márta és Mária, Jakab és Pál, szabad akarat, nem szabad akarat. S a híres konklúzió: „Koldusok vagyunk, ez az igazság.”³⁶

De Istennek ezt a koldusát már Zwingli is Illésnek nevezte, az ortodoxia az igaz tan helyreállítójának, a pietizmus a német misztika folytatójának, a felvilágosodás a szabadság, a romantika a nyelv géniuszának tartotta, a romantika a nemzeti nyelv megteremtőjét látta benne, nevezték őt az újkor úttörőjének³⁷ is, a reformációt nem túl nagy lelkesedéssel

³⁵ Op. cit., 58.

³⁶ Friedenthal i.m., 542.

³⁷ Ebeling, 13.

szemlélő Clarke is hősnek nevezi.³⁸ Akik csak a negatívumokat látják, azok a reneszánsztól a modern felé mutató törekvések késleltetőjének is titulálják³⁹, sőt a marxizmus egyes radikális képviselői még tovább mentek, szerintük „a német reformáció volt az az aszkór, amelybe a német szabadság belehalt és Luther volt a sírásója”, hiszen ő volt az, aki lepaktált a fejedelmekkel, bezzeg Kálvin reformációja volt a győztes és az előre mutató.⁴⁰

Kár, hogy Luther a zsidókérdésben élete végén hetet-havat összehordott, kár, hogy átértékelte fiatalkori, korában toleránsnak számító nézeteit, előkerült itt sok régi és még régebbi ostobaság, de az egyenleg mindenképpen pozitív, s Luther, a kései utókor botcsinálta értékelésével szólva, azzal a tudattal hajthatta örök álmra a fejét, hogy tevékenysége következtében megváltozott a világ.⁴¹

Reformátori spiritualitása mellett azonban Luthernek a spiritualitás egy másik formájához, a zeneihez is volt érzéke. A muzsikához, amely máig is kimeríthetetlen, sőt egyes esetekben feltáratlan kincsesháza a protestáns spiritualitásnak.

³⁸ Kenneth Clarke: Nézetem a civilizációról, Gondolat Kiadó, Budapest, 1985, 175.

³⁹ Op. cit.,14.

⁴⁰ Ludwig Börne, 1836, idézi Alexander Abusch: Egy nemzet tévútja. Adalékok a német történelem megértéséhez, Kossuth Kiadó 1963, 41-42

⁴¹ Friedenthal i.m., 628-29.

2. Nehéz évszázadok örök vigasza, avagy zenei spiritualitás a reformáció és a pietizmus korában.

2.1. A zenész Luther

Doktor Luther nem csupán teológus volt, hanem korának kiemelkedő muzsikus egyénisége is. Amikor 1524 körül istentiszteleti reformot készült bevezetni, abban a zene centrális jelentőséget kapott. A már többször emlegetett képvitában Luther ugyan azt hangsúlyozta, hogy a képek eltéríthetik a hallgatót Isten szavától, mégsem romboltatott le egyetlen műalkotást sem. Zenei kérdésekben azonban szakértőnek számított és a muzsikát az Istentisztelet szerves részének tekintette. Műkedvelő muzsikusként azonban jól látta, hogy elképzelései megvalósításához vérbeli profira van szüksége. Azonnal mega mellé vette kora egyik legkiválóbb zeneszerzőjét, Johann Waltert⁴², aki énekesként kezdte a pályáját, aztán a Szász Választófejedelemség Udvari Zenekarának vezetője volt. 1524-ben jelentette meg a „Das Geistliche Gesang Büchlein”-t, (Lelki Énekes Könyvecskét), amely az evangélikus egyház első énekeskönyvének tekinthető, és felmérhetetlen jelentőségű, hiszen itt jelenik meg, és indul diadalútjára a protestáns korál, amelyet a német zenei öntudat a legjobb javak letéteményeseként úgy őrzött, mint ahogyan a magyar parasztság sem hagyta veszendőbe menni népdalainkat.⁴³ A Könyvecske sok kiadást élt meg és igen elterjedt volt. 1524-től Luther tanácsadója és munkatársa lehetett az új „Deutsche Messe”, a „német mise” kialakításában, amely a német nyelv használatát írta elő, segítve ezzel a közösség aktív részvételét az Istentiszteleten. A német misében természetesen hangsúlyos szerepet kaptak a reformáció fontosnak tartott hittételei is. Luther osztozott a régi görögökkel, elsősorban Platónnal abban, hogy a zene hatalma állítható mind a jó, mind a rossz szolgálatába, fel is emelhet Istenhez, de el is távolíthat Tőle. Írásaiban és munkásságában a zenét természetesen a jó szolgálatába kívánta állítani, amikor azt hirdette, hogy a muzsika által nemesebbé lehetünk.⁴⁴ Isten ajándékának tekinti a zenét, tehát nem lehet más a cél, mint a zenén keresztül dicsérni az ajándékozót. A faragott képek kérdésében is a túlzások elkerülése vezette, de mint említettem képzőművészeti kérdésekben Luther nem volt szakértő, ám a barbárságtól ebben a kérdésben is óvott. A zene viszont szíve csücske volt,

⁴² [www.heiligenlexikon.de/.../Johann Walter](http://www.heiligenlexikon.de/.../Johann_Walter) szócikk Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon az Ökumenisches Heiligenlexikon nyomán, Utolsó letöltés: /2012. február 02./

⁴³ Pernye András: A német zene története 1750-ig. Bibliotheca Musica 16. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest 1966, 8.

⁴⁴ Luther, Martin: Asztali beszélgetések. Szerkesztette és fordította: Márton László. Helikon Kiadó, Budapest, 1983, 197.

a teológia után a zenét tekintette a második legszentebbnek a világon. Fennen hirdette, hogy Deus praedicavit Evangelium, etiam per musicam, azaz Isten a zenén keresztül is hirdeti evangéliumát,⁴⁵ dicsérte is Bajorország hercegeit, hiszen ők ápolják, művelik a zenét, míg a szászok a fegyvereket és a bombákat prédikálják. A zene Istentől való, az ördögtől azért sem lehet, mivelhogy épp azt űzi el..., ezenkívül ártatlan örömeit ébreszt. Általa tűnik el a harag, a sóvár vágy és az önhittség.⁴⁶

Az élet ugyan olyan, mint az emésztőgödör (íme, egy szép példa Luther vaskos stílusára, Luthernél egyébként sokkal vaskosabb tollú szerzők is léteztek ebben a korban), de mégis, ha Isten már ebben a földi szörnyűségben is a zene vigaszát nyújtja az embernek, mit ajándékoz majd odaát, ahol minden sokkal szebb, tökéletesebb, mint ideát.⁴⁷ A cél itt is az, mint a bibliai textusok esetében, Isten ajándékát mindenki számára hozzáférhetővé tenni. Jellemző Luther zenei szakértelmére és praktikus érzékére „hogy nem kísérletezett... kiokoskodott elméleti szabályokkal..., hanem a kor művészetét teljes egészében a céljai szolgálatába állította.”⁴⁸ Ezért lát Luther a zenében, főleg pedig az éneklésben missziós lehetőséget, ezért gondolja úgy, hogy a kották megélesztik a textus szavait.⁴⁹

Az új énekeskönyv szerkesztésében leggyakrabban, mint szövegíró szerepelt, olyan munkatársakkal dolgozott együtt, mint Agricola, Speratus, Poliander és Jonas, ám nemcsak a teológiának, hanem a muzsikának is doktora lévén zeneszerző is volt, a hagyomány szerint⁵⁰ ő zenésítette meg többek közt a nálunk is ismert „Mélységből kiáltok hozzád” (Aus tiefer Not schrei ich zu dir) kezdetű zsoltárt. Az 1524 óta rendszeresen megjelenő énekeskönyv újabb és újabb kiadásaihoz mindig ő írta az előszavakat, amelyben összefoglalja az egyházi énekléssel kapcsolatos gondolatait.

Halála után azonban nem volt igazi utódja. Melanchthon, aki ugyan olyan tulajdonságokkal is rendelkezett, amelyekkel maga Luther sem, mégis alkatánál fogva nyilvánvalóan kevésbé volt alkalmas Luther szerepének betöltésére. A béke kedvéért hajlott volna némi engedményre a katolikusokkal szemben, Kálvinnal is jó kapcsolatokat ápolt, inkább vele értett egyet az Úrvacsora – akkortájt döntőnek érzett – kérdésében. A kérdés az volt, hogy emlékvacsora-e az Úrvacsora, vagy sem, a valóságos Isten testét és vérért vesszük-e magunkhoz, vagy sem. Ebben a kérdésben veszett össze halálosan Luther és Zwingli. A kérdés megoldása egyenesen következik Luther temperamentumából, ezt el

⁴⁵ Op.cit., 198

⁴⁶ A zenéről, Luther tervezete 1530-ból, WA 30/ 2,696, idézi Zimmerling i.m., 245.

⁴⁷ Luther, i.m., 198.

⁴⁸ Friedrich Blume: Die evangelische Kirchenmusik. In: Pernye i.m., 40.

⁴⁹ Luther, i.m., 197.

⁵⁰ Pernye András: Fél évezred fényében. Írások a zenéről. Gondolat, 1988, 28.

kell hinni és kész. Zwingli szerint az Úrvacsora csak emlékvacsora, és teljesen szimbolikus, Kálvin pedig szintézis-szerű megoldásként azt hirdeti, hogy ugyan Jézus nincs jelen valóságosan a kenyérben és a borban, de a hívő ember a Szentlélek segítségével mégiscsak Jézus testét és vérének veheti magához. Az ortodox Luther követők és Melanchton között is éles vita folyt ebben a kérdésben, a vitát végül is Formula Concordiae zárta le, amely azonban nem megbékéléshez, hanem az ortodox irányzat további megmerevedéséhez vezetett.

Az, hogy zenei kérdésekben sem értett egyet a három reformátor, talán már nem is meglepő. Zwingli elvetette, Kálvin igen sokáig töprengett a kérdésen, végül hosszas hezitálás után engedélyezte az éneklést, főleg a zsoltárokét, de csak egyszólamút, s elvetette az instrumentális zenét is. Luther nemzedékének kihalása után az 1555-ös Augsburgi vallásbéke híres „akié a Föld, azé a vallás” kitétele elvileg biztosíthatta volna a lutheránus vallás fennmaradását, sőt fejlődését is, ám a reformáció mozgalma a kezdeti lendülete után veszített intenzitásából.

Mind német, mind angol, mind pedig francia nyelvterületen egyre nőtt a reformált vallások száma és ezek egymással is civakodnak, miközben akár katolikus rontásnak, akár katolikus restaurációnak nevezzük is az ellenreformációt, a római egyház igyekezett visszaszerezni elvesztett híveit és frontális támadásba lendült. Maga a Lutheránus Egyház sem volt egységes, ellentétbe került egymással Pfalz és Szászország. Az előbbi szigorúan Lutherhez, utóbbi Melanchtonhoz kötődött, természetesen az Úrvacsora-tan volt a szakadás oka.

A szakadások és az egyre mélyülő ellentétek dacára Németországban a zene volt az, amely töretlenül vészelt át nem csak a reformáció, hanem még a harmincéves háború viharait is. Talán azért volt ez így, mert egy olyan zenei forma alakult ki német nyelvterületen, amely megfelelt mind a nép lelki alkatának, mind pedig a liturgikus-teológiai követelményeknek. A gregorián choralis-szal ellentétben a protestáns korál, amelyet Luther-korálnak, vagy német egyházi éneknek is hívunk, voltaképpen egyházi ének. Az egy szólamban énekelt korál orgonakíséretes, vagy ha a capella, tehát kíséret nélkül szólal meg, akkor négyszólamú kórus adja elő.⁵¹ A korál népi gyökerekkel rendelkezett, mindig a jelenhez szólt, sosem veszítette el az aktualitását, rengeteg korál vagy népdalfeldolgozás keletkezett, sok korál dallam maga vált népdall. A korál ezenkívül továbbfejlesztette, mintegy megszüntetve megőrizte a katolikus egyházzene bizonyos

⁵¹ Walter Kolneder: Bach-lexikon Gondolat, Budapest, 1988, 198.

alapformáit.⁵² A reformáció korában Európa két nagy zenei központja Itália és Németalföld volt. Luther mozgalmának hatására tabula rasa keletkezett, új lehetőségek nyíltak meg az alkotó elmék előtt, mind a szövegírás, mind a zeneszerzés tekintetében. Valami új született és a zene fejlődését sajátos módon az is erősítette, hogy a már emlegetett házon belüli viták során a prédikációk is egyfajta beszűkülésnek voltak kitéve, mindenki támadott és mindenki védekezett, így meglehetősen kevés energia maradt arra, hogy az Örömhír terjesztésével gyógyítgassák a hívő lelkeket. Így a prédikáció egyes feladatai is a zenére testálódtak, hiszen a prédikációk szinte teljes mértékben arra törekedtek, hogy a legnagyobb és a legfontosabb dolgot, jelen esetben a lutheri tant védelmezzék. Ennek végeredménye pedig az lett, hogy a tiszta tanba vetett hitet lassan-lassan egynek vélték az üdvösségre vivő hittel. A Biblia verbális, sőt literális interpretációját vallva az egész Szentírásban alig láttak mást, mint a dogmatikának kincsesbányát jelentő dicta probantia-t, egy bizonyításra szoruló és arra lehetőséget adó gyűjteményt.⁵³ Ez azt jelentette, hogy a prédikációk egyre kevésbé szolgálták a hívők lelki igényeit, hanem egyfajta dogmatikai bűvészmutatvánnyá váltak. A zene előtt, amelyet legalább engedélyezett, sőt fontosnak tartott az evangélikus egyház mindkét iránya, hatalmas lehetőség nyílt a horror vacui betöltésére.

2.2. A harmincéves háború kannibalizmusától az ötödik evangélium megszületéséig, avagy végre bebizonyítottak vélhetjük a feltámadást?

Protestáns szerzők a zene aranykorában.

2.2.1. Gerhardt, Schütz, Scheidt, Buxtehude,

A horror teljessé tételéről a harmincéves háború gondoskodott. Németország hadszíntérré vált, ahol vallásháborúnak induló csetepaté összeurópai háborúvá szélesedett, állítólag még kannibalizmus is előfordult.⁵⁴ A harmincéves háború borzalmait által vált a vigasztalás és az öröm nagy prédikátorává a zsoltárköltő Paul Gerhardt (1607-1676), aki képes volt arra, hogy a hétköznapi és Isten örökkévalósága között átjárhatóságot mutasson fel. Gerhardt elévülhetetlen érdeme továbbá az is, hogy dalai kifejezésre juttatják az ember szubjektív hittapasztalatait, nem véletlen, hogy Bach lutheránus keresztyénként és egyházzeneszként

⁵² Pernye 1966 i.m.,39.

⁵³ Segesvári Lajos: Az egyháztörténelem alapvonalai. („A Debreceni Református Teológia Egyháztörténeti Tanszékének tanulmányi füzetei”) Debrecen, 1992, 175.

⁵⁴ Pernye 1966 i.m.,51.

mindkét lábával a Martin Luther, illetve Paul Gerhardt által fémjelzett tradíció talaján áll.⁵⁵ Jellemző Gerhardt dalszövegeinek időtálló voltára, hogy azok máig is integráns részei az evangélikus egyház énekeskönyveinek.

E borzalmas kornak volt kiemelkedő művésze Heinrich Schütz (1585-1672), aki a liturgikus kereteknek megfelelően és egyidejűleg a legmélyebb átéléssel írta egyházi kompozícióit, és aki a kortárs Monteverdihez és a kései utód Verdihez hasonlóan még aggastyán korában is remekműveket alkotott, sőt akkorra érte el alkotóművészetének csúcspontját. A zenetörténészek még vitatkoznak azon, hogy egy egész naptári évre, vagy csak egy negyedévre elegendő, a liturgikus kívánalmakat tökéletesen figyelembe vevő, felhasználható zenét produkált. Kortársa és barátja Samuel Scheidt (1587-1654) járt elől a jó példával, aki Händelhez hasonlóan Halleban született és megalkotta a *Neue geistliche Konzerte für alle Fest-und Sonntage* (Új lelki énekek az év összes vásár- és ünnepnapjára) című kantáta-sorozatát. Schütz a zenével akart prédikálni és Igét hirdetni, ennek szentelte egész életét. Aki a 70. zsoltár szövegére írt *Eile mich Gott zu erretten-t*⁵⁶ *Siess Uram engem megsegíteni-* t, vagy a *Die Sieben Worte... Jesus Christi-t*, a *Jézus hét szava a keresztfán-t*, vagy pláne a *Cantiones sacrae-t* hallotta, annak nincs szüksége arra, hogy bizonygassuk, miért emeli fel és nemesíti meg a hallgatóit és pláne előadóit ez a zene. A „zenei kidolgozottságnak és az eszmei, misztikus, hitteljes belső tartalomnak szinte párját ritkító egysége és harmóniája” ma is hallatlan spirituális élményt ad, mivel a legmagasabb rendű zenei eszközök segítségével fejeződik ki a legmagasabb rendű eszmeiség.⁵⁷ Igazán misztikus élményt ad Pál damaszkuszi látomásának a *simphoniae sacrae* III. kötetében található híres ábrázolása is, amelyben a hallucináció és látomás alakul át intellemmé, majd újra eltűnik az álomban.⁵⁸

Schütz híres passió turbái a sötét oldal örületét és erejét is megmutatják, amelyre a Passiókban mindig szükség van, mert hiszen a sötétség kontrasztjában látszik meg igazán a fény, mindkettő egyidejű ábrázolása adja meg a megzenésített bibliai történet átélésének katarziszát, a spirituális élményt.

Ragyogó példája ezeknek a *Historia des Leidens und Sterbens unseres Herrens Jesu Christi* (a Mi Urunk Jézus Krisztus szenvedésének és halálának a históriája) címmel Schütz halála után felfedezett passió zenék is, amelyekben sok olyan megoldás van, amely majd Bachnál

⁵⁵ Zimmerling i.m., 246.

⁵⁶ Várnai Péter: Heinrich Schütz Kis zenei könyvtár 8. Gondolat Kiadó, Budapest 1959, 153-155.

⁵⁷ Op. cit., 120-121.

⁵⁸ Kroó György: Muzsikáló zenetörténet I. kötet, Gondolat Budapest, 1964, 110.

csúcsosodik ki, ilyen például az evangélista recitativója, az énekbeszédék között helyet foglaló hangszeres zeneszámok és a tömeget megjelenítő, már említett, híres turbák.⁵⁹

Schütz tehát megvalósította azt, hogy a nem a nép nyelvén szóló prédikációk helyett és mellett olyan érzelmi töltetet kölcsönzött az Istentiszteletnek, amely lehetőséget ad a bibliai textusok mélyebb, emocionálisabb átéléséhez, hiszen láthattuk, mennyire a hitvédelemre korlátozódott az Istentisztelet verbális része, amely természetesen erősítette a zene pozícióját a Lutheránus Egyházon belül és olyan zenei aranykor kezdődhetett, amely örök időre kiapadhatatlan forrása lett mind az evangélikus, mind az egyetemes spiritualitásnak.

Schütz ennek az aranykornak volt első kiemelkedő képviselője, de Buxtehude és Pachelbel is láncszem volt közte és a nagy triász Telemann, Bach és Händel között.

Buxtehude az Ich ruf zu dir, (Hozzád kiáltok) kezdetű korál feldolgozásában a zenei szövet úgy borítja el a korál- dallamot, mint ahogyan a bajok sokasága a „mélységből kiáltó” esendő embert.⁶⁰ Ne feledkezzünk meg a barokk muzsika egyik legnagyobb magyar szakértőjének Hammerschlag Jánosnak gyakran hangoztatott felvetéséről, amely szerint a Bach előtt, illetve körülötte élő kismesterek szinte mindegyike jelentős alkotóművész. Bach persze egy szemernyivel nagyobb náluk,⁶¹ de ettől még ő ezektől a mesterektől tanult, direkt Buxtehude és annak Lübecki Abendmusikjai kedvéért ment Lübeckbe, hogy tanuljon „némi művészetet.”

Händel is járt az idős, köztiszteletben álló Mesternél, hiszen Buxtehude utódját kereste a Marienkirche orgonájánál, ám a pályázati feltételek között szerepelt az is, hogy a győztes elveszi Buxtehude pártában maradt leányát, a kacsakisasszonyt⁶², Anna Margarétát. De a hölgy a kor egyik zeneszerző óriásának se tetszett, úgyhogy mind Bach, mind Händel udvariasan továbbállt.⁶³ Bach szerette és tanulmányozta Pachelbelt is. Kollegája, barátja és egyik gyermekének keresztapja, az elképesztően termékeny Telemann (1681-1767). Az ő esetében pedig nincs olyan vita, mint Schütznél, tudniillik, hogy egy egész évre való kantátát komponált-e, hiszen 23 teljes egyházi évre elegendő kantátát ismerünk tőle. E mellett tudnunk kell, hogy nem ez volt a fő tevékenysége. Több mint 1000 zenekari szvitet komponált, amelynek jó tizede maradt fenn, egészen pontosan 126. Akkoriban ő számított

⁵⁹ Molnár Antal: A zene birodalmából. Gondolat, Budapest 1979,11. Kroó György egyik rádiós előadásában a turbát örületszerű megzavarodásként értelmezte a turbát. .

⁶⁰ Pernye,1966 i.m., 81.

⁶¹ Idézi Pernye, 1966 i.m., 68.

⁶² Láng György: A Tamás- Templom karnagya. Johann Sebastian Bach életének regénye, Móra Ferenc Könyvkiadó, 1958, 221-222.

⁶³ Winton Dean, Anthony Hicks: Händel. Grove monográfiák, Zeneműkiadó, Budapest, 1987,11.

világhírűnek és méltán, hiszen még mi is élvezzük könnyedségét, a legnemesebb fajtából való, gördülékeny, simulékony, és igen népszerű szórakoztató zenéjét.⁶⁴ Láthatjuk tehát, hogy ha Bachot és Händelt kivennénk a sorból, akkor is maradna bőven játszani, illetve hallgatnivaló. Az is tény, hogy miután az elismerten első számú komponistát, Telemannt nem tudta megszerezni a Tamás-templom, így kellett beérniük a Bach féle középsszerrel... Szegény Platz udvari tanácsos, ezzel a mondattal halhatatlanná blamáta magát, pedig csak kora véleményét fogalmazta meg, ráadásul Christian Heckert ajánlotta Bach helyett.⁶⁵

2.2.2. Johann Sebastian Bach

Pontosan 100 évvel Schütz, és négy évvel Telemann születése után 1685-ben született meg tehát „a középsszer”, az a zeneszerző, aki az egész emberiség egyik legnagyobb lángelméje volt és zenéje a legmélyebb teológiai tartalmaktól kezdve egy-egy kedves operett-szerű ötlet bájos zenei feldolgozásáig (Kávékantáta) mindent ki tudott fejezni. Bach zenéje még nagynevű és nagy tudású elődeiénél is spirituálisabb, pont annyival, amennyire gyűjtőlencseként összegyűjtötte és megsokszorozva vitte tovább és felülmúlhatatlanul összegezte a zene aranykorának már amúgy sem csekély zenei értékeit és spirituális hatásait.

Mindannyian a gyerekei vagyunk, hirdette Mozart. „Nicht Bach, sondern Meer sollte er heißen” (nem pataknak, tengernek kelene őt hívni) – mondta róla Beethoven.⁶⁶ Debussy a zene Jóistenének, Czeizel Endre⁶⁷ pedig a genetika csodájának nevezte őt, hiszen Johann Sebastian Bach családjában kimutathatóan már 1550 körül muzsikus elődök voltak, sőt akkoriban maga a Bach szó muzsikust jelentett.⁶⁸ Ez pedig azt bizonyítja, hogy a család neve fogalomná vált.

Természetesen ő is „végigkomponálta az évet”, tehát kantátát írt minden vasárnapra. Feladatai közé tartozott a lipcsei Tamás templom összes zenével kapcsolatos kötelezettségének ellátása, a kórus vezetésétől kezdve, az orgonáláson és az oktatáson keresztül az új művek komponálásáig. Arra a kérdésre, hogy hogyan kell élni, mitől kell tartózkodni, hogyan lehet megmaradni a tisztesség keskeny útján, arra Bach korában –

⁶⁴ Molnár i.m., 24.

⁶⁵ Barna István: Johann Sebastian Bach életének krónikája. Napról napra. 11. Nagy muzsikuskok életének krónikája, Zeneműkiadó, Budapest, 1974, 59.

⁶⁶ Papp Viktor: Bach János Sebestyén élete és művei. Zenei Pantheon, a Pantheon Irodalmi Intézet Részv. – Társ. Kiadása, Budapest, 1920,37.

⁶⁷ A zenei tehetség gyökerei, szerkesztette Czeizel Endre és Batta András, Mahler Marcell Alapítvány-Arktisz Kiadó, Budapest, 1992, 20-26

⁶⁸ Molnár i.m., 7.

sokkal természetesebben, mint manapság– a Biblia adott választ. Az, hogy Bach vallásos volt, az az ő korában olyan természetes volt, mint, hogy Mester levegőt szív, nem véletlenül nevezi a magyar származású Charles Marie Widor, a későromantika kiváló zeneszerzője és orgonistája Bachot prédikátornak.⁶⁹ A gyakran a partitúrák elejére írt JJ (Jesus Juva, Jézus segíts), és a valamennyi műve alá odaírt S. D. G. (Soli Deo Gloria) Bach személyes hitének egyik bizonyítéka a sok közül. Egy másik ilyen irányú bizonyíték a múlt század harmincas éveiben került elő, ez pedig Bach saját jegyzeteivel ellátott, valószínűleg 1733-ból származó Bibliája, amely tovább árnyalhatja a vallásos, avagy a teológus Bachról alkotott képünket.

Azt, hogy Bach zenéje mennyi mindent magába foglal, milyen gazdag, azt említeni sem érdemes, minthogy azt sem, hogy nincs az az emberi érzelem, amelyet ne öntött volna olyan zenébe, amelyet minden kor valamennyi zenésze és zenekedvelője szájátva figyelt és figyel. A korál olyan, mint a bibliai textus, a korálelőjáték, vagy a feldolgozás pedig az Ige magyarázata, a prédikáció. Bach zenéje olyan régiókba vezet minket, ahová semmiféle próza nem érhet fel. Ha igaz az a közhely, hogy ami olyan ostoba, hogy elmondhatatlan, azt írd bele egy operettbe, akkor százszorosán igaz az is, hogy ami elmondhatatlan, azt viszont szintén csak elénekelni és elmuzsikálni lehet, azt írd bele kantátákba, egy korálelőjátékokba, passióba, vagy Misékbe, természetesen a fűga elv betartásával. A fűga ugyanis leképezi azt, hogy az Isten által teremtett világ bonyolult ugyan, de ezeknek a bonyodalmaknak hatalmas harmónia az egyenlegük.

Ne felejtjük el, hogy Newton, Leibniz és Pascal korában járunk.⁷⁰ És azt se felejtjük el, hogy Bach nemzedéke volt az utolsó, amely kizárólagosan Isten központúan gondolkodott és ez ugyanolyan elképesztő kulturális és spirituális virágzást hozott, mint az orosz görög –keleti testvéreinknél a jó száz évvel későbbi Tolsztoj, Dosztojevszkij-féle vonulat. Ezek a mélyen vallásos szerzők a spiritualitás legmélyebb, ha úgy tetszik a legmagasabb fokára jutottak, pusztán azzal, hogy Istent tették gondolkodásuk középpontjává. Assisi Szent Ferencsel szólva előbb azt tették, ami szükséges, ez az Isten-központú gondolkodás, aztán ami lehetséges. Ennek második lépcsőfoka a cselekvő szeretet, illetve az ennek szellemében történő alkotás és máris a lehetetlennél tehát a spiritualitásnál tartunk. Ha van olyan zeneszerző, akinél igazán közhely illet mondani, akkor az Bach.

⁶⁹ Op. cit., 15-16.

⁷⁰ Op. cit., 12-13.

Még akkor is így van ez, ha vannak olyan zeneesztéták, akik azzal és csakis azzal magyarázzák Bach egyházi műveinek nagy számát, hogy Bachnak ott kellett hagynia Köthent, ahol eddig főleg hangszeres műveket írt, hiszen új kenyéradó gazdájának felesége, akit nem kis nyelvi leleménnyel amusanak nevez, ki nem állhatta a zenét, felesleges pénzkidobásnak tartotta a nagyszámú kötheni zenekar fenntartását. Bach tehát inkább megírta a János passiót és sietve Lipcsébe menekült. Bezzeg, ha amusa múzsa lett volna, akkor Bachnak eszébe se jutott volna egyházi műveket írni. Van olyan regényes életrajz, mely szerint még vonzódott is a zenét oly nagyon nem kedvelő úrnőjéhez,⁷¹ de ez a regényben is csak pillanatnyi érzés valószínűleg inkább a regényes életrajz írójának ötlete, a képzelet szüleménye

Kolneder alaposan elveti a sulykot akkor is, amikor meg akarja szabadítani Bachot a teológiai misztifikációktól, de akkor még inkább, amikor közli, hogy a túlságos „keresztyéni elmélyedés inkább eltávolít a muzsikus Bachtól.”⁷² Úgy gondoljuk, hogy az elmélyedés, ha az noch dazu keresztyéni is, közelebb visz bennünket jó értelemben vett spiritualitáshoz, hiszen pont az elmélyülés vihet minket előre az Isten és a világ megismerése felé vezető úton.

Érdekes megfigyelnünk ebből a szempontból, hogy a magyarul megjelent könyvek egy rettenetesen racionális, minden forgácsot felhasználó mesterembert állítanak elénk, egy vérbeli profit, aki csakis megbízásra dolgozott, hogy eltartsa népes családját. A paródiák (paródia eljárás az azt értjük, amikor egy zeneszerző egy korábbi kompozícióját emeli be egy másikba, tehát ugyanaz a zene, esetleg áthangszerelve, vagy instrumentális zene szöveggel jelenik meg újra, esetleg új szöveget kap egy dallam) nagy száma mindenesetre arra mutat, hogy valóban „takarékos gazda” volt Bach.⁷³ Érdekes viszont az is, hogy csak világi zenéből lett szakrális kompozíció. A fordítottja nem létezik. Amit Bach egyházi célokra írt, azt még véletlenül se írta volna át versenyművé, vagy zenekari szvitté. Azt jelezné ez, hogy Bach többre értékelte, minőségileg másnak gondolta az egyházi kompozícióit? Főlényes mosoly kísérelhet a hangszeres irodalom könnyedebb ága irányába tett leereszkedéseit, állítja Molnár Antal.⁷⁴ Mindennek ellentmondani látszik, hogy Bach lipcsei közönsége, egyben a Tamás templom Istentiszteletek résztvevői, a Kränzchenek, a collegium musicumok⁷⁵, az Abendmusikok publikuma léleképítést, spiritualitást várt el a

⁷¹ Láng i.m., 338-339.

⁷² Kolneder i.m., 316.

⁷³ Op. cit., 255.

⁷⁴ Molnár i.m., 11.

⁷⁵ Op. cit., 10.

megszólaló zeneműtől, akár egyházi, akár világi zenéről volt szó. Ha mondjuk például a d-moll kromatikus fantázia és fűgában valaki az erkölcsi megigazulásra való törekvést érzi,⁷⁶ akkor Bach zenéje elérte a lehető legtöbbet, amit művészet elérhet, a hallgatóban tudatosul, hogy van erkölcsi megigazulásra való törekvés. És ha van, akkor a katarzist átélő műélvező is tehet ez irányú lépéseket. A közönség, illetve a hívek dolgát pedig megkönnyítette, hogy a korál népénekei olyan zenei köznyelv alapjai voltak, amelyet mindenki értett. Mindennapos volt, hogy új éneket énekeltek az Úrnak, („Singet dem Herrn ein neues Lied”), és ez ének akkor is új volt, ha régi dallamot vett munkába a komponista.

A passiók, a kantáták kórusait pedig a nép, és a közönség is együtt énekelte az énekkarral. Még negyven évvel ezelőtt is akadt egy tamás-templomi koncerten olyan idős bácsi, aki szépen halkán énekelte a kórusal a Máté passió koráljait.⁷⁷ Bach zenéje közösség-és léleképítő volt és maradt. Pontosan ez adja a lehetőséget, hogy amiben kell, megváltozzunk, amiben kell, erősödjünk. Bach spirituális erejét éppen az adja, hogy ahogy minden zenei gesztusával, úgy életével is Isten dicsőségét és embertársai javát szolgálja.⁷⁸

Érdekes, hogy 150 évnek kellett eltelnie Bach halála után, hogy a Lutheránus Egyház felismerje azt, hogy felekezetének egyik rég elhunyt tagja nemcsak az emberiség egyik legnagyobb lángelméje, hanem egyszersmind olyan evangélikus is volt, aki igencsak részt vett egyházának gyakorlati életében és nem csupán zenész, hanem mint teológus is, hiszen már ifjúkorában is alapos teológiai képzést kapott. Csak az 1900 körül kezdődött el Bach műveinek teológiai elemzése. A jelenséget persze lehet üdvözölni, úgy értékelve, hogy Bach művei igazából nem érthetőek meg teljes mélységükben annak teológiai háttéré nélkül, meg úgy is gondolkodni erről a kérdéstről, hogy Bach annyiban volt csak egyházzenész, amennyire muszáj volt.

⁷⁶ Op. cit., 22.

⁷⁷ Pernye András: Hét tanulmány a zenéről, Magvető Kiadó, Budapest, 1973, 212.

⁷⁸ Zimmerling i.m., 247.

2.2.3. Sola scriptura contra etiam musica

Bach korának fő teológiai küzdelme az ortodoxia⁷⁹ és a pietizmus között folyt. Az ortodoxia Heinrich Schütz működésének utolsó évtizedeiben megerősödött új kegyességi irányzat, a lelkesítést előtérbe helyező pietizmus ellenlábasa volt. A pietizmus egyszerűsítéseket hajtott végre a liturgiai életben. Szélsőséges hívei azt követelték, hogy a liturgikus formákat zenéjükkel együtt töröljék el az Istentiszteletekről. A konzervatív (ortodox) lutheránus teológusok felül is vizsgálták az istentiszteleti zenéről kialakított álláspontjukat, de lényegében nem engedtek az egyszerűsítő nézeteknek. Egyúttal azonban azt is hangsúlyozták, hogy az istentiszteleti és a liturgikus formák nem megfelelőek, ha azok nem járnak együtt belső, lelki átadással. A magyar nyelvű Bach irodalom annyival intézi el ezt a kérdést, hogy Bach azért csatlakozott az ortodoxiához, mert az nem volt zeneellenes, míg a másik irány igen. A német nyelvű irodalom azonban árnyalja ezt a képet. A kor protestáns eszmerendszerét nem a két szembenálló erő harcának, hanem a Lutherhez hű ortodox, a kor lelki igényeire rezonáns pietista, és a hébe-hóba már felbukkanó felvilágosodás irányzatainak összességéként tekinti, persze nem tagadva az ortodoxia és a pietizmus közötti harcokat sem. Bach valóban az ortodox lutheri irányhoz állt a legközelebb, de a például a kantáták és a passiók szövegeiben nagyon erős a pietista hatás, mondhatni nagyrészt pietista szövegeket zenésített meg Bach, sőt misztikus gondolatok mellett még a felvilágosodás gondolatai is hatottak rá. Zimmerling⁸⁰ szerint ebben a teológus Bachot kutatók között teljes az egyetértés, Kolneder⁸¹ szerint viszont Bach mindig saját művészi szabadságáért harcolt, nem a „felvilágosodásért”.

Mühlhausent ifjúkorának egyik állomáshelyét például azért hagyta ott, mert a két irányvonal között viszálykodás volt. Az ortodox irányzat képviselői számára a zenének különleges jelentősége van, közelebb hozza Istent az emberhez, gondoljunk vissza arra, hogy Luthernek is ez volt a véleménye. Ezzel szemben a pietisták szerint a zene a személyes áhítat egyik eszköze csupán. Ez nyilvánvalóan a régi istentiszteleti formák feloldásával fenyegetett, és nyilvánvaló, ha ez az irányzat teljes győzelmet aratott volna, akkor annak az egész zenész céhre nézve beláthatatlan következményei lettek volna.

A Mester azonban nem zárkózott el semmilyen áramlattól sem, amely gazdagította a művészetét. A főáram természetesen a már említett szóra, az Igére pontosabban az „a hit

⁷⁹ [Online újságok - Evangélikus Élet - Archivum - 2004 - 14 - A pietizmus, az ortodoxia és a felvilágosodás hatása a liturgikus zenére](#) Utolsó letöltés: 2015. november 6./

⁸⁰ Op. cit., 248.

⁸¹ Kolneder i.m., 124.

hallásból van” örök igazságára történő koncentráció, ám ennek folyamánya volt Bach korában az is, hogy reneszánszát kezdte élni a bibliaértelmezés, ami alatt ne csak tudományos egzegézist értsünk, hanem a hívek számára tartott igemagyarázatokat is. Pontosan ezeknek lett az igen magas szinten művelt zene a segédeszköze. Ironikus módon hasonló szerepet betöltve, mint a kora középkorban a festészet, illetve képzőművészet, igen, az a képzőművészet, amelyet az előreformátorok, a reformátorok, meg az újabb és újabb hitújítók is annyit kárhoztattak. A problémát mindig az a kérdés okozza, hogy az érzékekre oly elementárisan ható művészet közelebb visz-e Istenhez, vagy eltávolít-e Tőle. Tekinthejtük- e a művészetet prédikációnak, hitet mélyítő, Szentírást értelmező és magyarázó médiumnak, meditációs objektumnak, ötödik evangéliumnak, vagy csak az érzékekre ható, a sola scripturától eltávolító bálványoknak kell azt tartanunk, amely csak akadályozza a hitéletet? Természetesen a két szélsőség között létezhetnek átmeneti álláspontok is, általában a zene sokkal könnyebb helyzetben van, mint „az olajbálványok”, tehát a képzőművészet, hiszen az ábrázolhatóság mindig neuralgikus pont és szorosan véve tiltott dolog, hiszen ne csinálj magadnak faragott képet, míg a zene mellett dávidi érveket lehet felhozni, hiszen a bibliai Dávid is zenélt. Ettől azonban még ugyanaz a szemléletbeli különbség feszítette és gerjesztette az ortodoxia- pietizmus vitát, mint a bizánci képtisztelők- képrombolók háborúját, vagy akár mint a beat misék körül kirobbant vitákat a Kádár korszakban. A viták hőfoka persze változik, de két olyan attitűdről van szó, amelyeknek az összecsapásaiból a protestantizmus történetében hosszú távon mindig a szigorú sola scriptura elv győzedelmeskedett. Ennek az ábrázolhatóság- dilemmának a groteszk, posztmodern felvetése, hogy Händel a Messiás előadhatósága körüli vita kapcsán állítólag azon füstölgött, miszerint az „ortodox londoni püspök Bacchust engedélyezi, Jézust *nem*.”⁸² Pedig Händel elképzelései bombasztikusak, amikor bibliai tárgyú oratóriumának esetleges színre vitelét tervezi: „Mindenütt kristálylépcsők, tükörkapuk, szivárványszarak, vígan citeráló zsoltáros Dávid, megifjult édeni Éva ... Ezt kellene színpadon látni...- az opera divina”⁸³ (isteni opera, avagy talán az Istenről szóló opera, oratórium) érdekében. Ha az opera diabolicát engedélyezték, ha a mitológiai hősök tömegének ábrázolásában segíthet a színpadkép, akkor miért ne illusztrálhatná a szent oratóriumok esetében a technikai apparátus még intenzívebben a zenei mondanivalót? Bach természetesen ilyenekre sosem gondolt, ám néhány hallgatója úgy érezte, hogy Bachot hallgatva olasz operában van. Ma már persze könnyű okosnak lenni és rámutatni,

⁸² Szentkuthy Miklós: Händel, Zeneműkiadó, Budapest, 1975, 365.

⁸³ Op. cit., 378-379.

hogy Bach a zene valamennyi lehetőségét, így a da capo áriákat is a legmagasabb szintű teológiai mondanivaló szolgálatába tudta állítani. Oly sok mindennek volt Bach a páratlan betetőzője, hiszen majd mindegyik egyházi műve voltaképpen írásmagyarázata valamilyen bibliai textusnak, vagy vallásos tartalmú szövegnek. Samuel Wesley talán ezért nevezni szentnek Bachot.⁸⁴ A fent említett átültetés pedig nagyon gyakran számszimbolika segítségével történt, kódolt üzenetet hordozhat az ismétlések száma, egy-egy hang bizonyos helyen való alkalmazása, a hangnemi dramaturgia eszközei. Mindezek a korabeli hallgató számára egyáltalán nem enigmatikus zenei eszközökkel evidens teológiai üzeneteket fogalmaztak meg, akár felhasználva még a számmisszintikát is.⁸⁵ A János passió végén azért szerepel oly sokszor a G hang, mert Jézust a Getsemáné kertben fogták el, a Gabbatán ítélték halálra és a Golgotán feszítették keresztre. Hogy a korabeli hallgató ezt teljes mélységében értette, vagy legalábbis szakértő közönség volt, az ma szintén csodálatot ébreszthet bennünk, de az a minimum, hogy elismerjük: ennek a szimbólumokkal túlszűfolt kornak gondolkodása gyökeresen más volt, mint amilyen a Felvilágosodás utánié és pláne a jelenkorié.⁸⁶

A középkori német misztikában gyökerező hagyomány, a már Luther által is igen nagyra tartott Tauler is igen termékenyen hatott az akkor még forradalmian új pietizmusra, melynek vezéralakjai Johannes Arndt és a már említett Paul Gerhardt voltak. Könyveiket Bach is igen gyakran forgatta, legalábbis könyvtárában találtak pietista szellemiségű műveket is. Bach tehát hiába volt lelkes híve az ortodoxiának, pietista, vagy legalábbis ezzel az eszmeáramlattal bőven átítatott szövegek segítségével hozta létre páratlan életművét, amelyet joggal neveznek ötödik evangéliumnak.

Albert Schweizer volt az egyik első monográfusa, aki praktizáló Bach interpretátorként felhívta a figyelmet a misztikus Bachra. Addig ez a kérdés nemigen merült fel. „Bach a legbelső lényege szerint fenoménja a német misztika történetének.” – írja. Persze ilyenkor sosem lehet tudni, hogy pontosan mit jelentenek ezek a szavak, más szavakkal milyen általánosan elismert misztika- fogalmon alapulnak. A helyzetet az teszi még nehezebbé, hogy mindenki érzi valahogy, hogy neki mi a misztikus és spirituális, de ezek a fogalmak igen keményen ellenállnak a pontos definiálási kísérleteknek. Maga Schweizer mindenekelőtt a kantátákban megjelenő halálvágyból érzi ki fenti állítása jogosságát, szerinte Bach ugyan mindkét lábával a földön járó ember volt, ám legbelül már

⁸⁴ Kolneder i.m., 332.

⁸⁵ Göncz Zoltán: Bach kantátáinak nyomában. A kezdet és a vég áldott egységéért. In: Élet és világosság, 2012/ 1, 28.

⁸⁶ Molnár i.m., 20.

elszakadt ettől a siralomvölgytől, csodásan derűs halálvágya minden olyan alkalomkor, amikor a szövegek megengedik, átüt kantátái zenéjén.⁸⁷ Bach valóban írt kantátát, mégpedig igen misztikus, „Komm, du süße Todesstunde” (Jöjj, te édes halálóra) címmel, amely mind szövegének barokkos túlzásai, mind pedig zenéjének éteri tisztasága miatt figyelemre méltó,⁸⁸ de Zimmerlingnek Schweizer érvelése nem elég meggyőző. Ő nem elsősorban ezért tartja Bachot misztikusnak. Szerinte Bach egyik Bibliához írt széljegyzete a kulcs ebben a kérdésben. A Mester nem kevesebbet állít itt, mint azt hogy „Egy áhítatos zenében Isten minden időben jelen van az Ő kegyelmével.” Zimmerling szerint Bachnak ez meggyőződése, sőt Bach itt a saját zenéjére gondol. Ez utóbbi érvelés azért nem meggyőző, mert az eredeti szövegben „a zenében” és nem „a zenémben” szó szerepel. Úgy érzem helyénvalónak a bachi gondolat interpretálását, hogy: Az áhítatos zenében Isten önmaga van jelen. Ugyanúgy, ahogy az Úrvacsoránál, a zenében is érezhetjük Isten jelenvalóságát.⁸⁹

Az, hogy Bach zenéje áhítatot kelt a hallgatóban, megint a közhelyszerű megállapítások közé tartozik, sokan sokféleképpen fogalmazták meg ezt. Spiritualitása nem korlátozódik egyházi műveire, ám még a felekezeti korlátokat is áttörni látszik, hiszen minden eshetőségre számítva, mégiscsak több misét is komponált, az okokat sokféleképpen magyarázzák. Az viszont tény, hogy Bach energiát és időt nem kímélve megkomponálta a h- moll mise hiányzó tételeit. A Kyrrie és a Glória tétel ugyanis a protestáns liturgia számára is felhasználható és e két tétel már 1733-ban készen állt. Megrendelésre született, hiszen az 1733 februárjában elhunyt szász uralkodó, Erős Ágost udvarában működő zeneszerzők ekkoriban kivétel nélkül katolikusok voltak, és II. Frigyes Ágostnak, az új választófejedelemnek jól jöhetett egy lutheránus komponista, Bach pedig nem akárki volt a szakmában. Szászország uralkodója a még 1697-ben katolizált, és egyben kaotizált is, mivel mind neki, mind pedig utódainak egyensúlyozni kellett a szembenálló felek között, hiszen a szász többség lutheránus maradt. A katolizálás persze nem teológiai megfontolások alapján, hanem lengyel trón megszerzése érdekében történt. Lehetséges, hogy Bach a királyi koronázásra tervezte volna ezt a hatalmas alkotást, amely több mint két órás, tehát csak egy nagyszabású esemény kereteit nem feszíti szét?

Amikor tehát Bach a vegyes vallású drezdai udvar vendégei számára nagyszabású, reprezentatív mű összeállítását tervezte, aligha találhatott volna megfelelőbbet a római

⁸⁷ Schweizer, Albert: Johann Sebastian Bach. Veb. Breitkopf & Härtel Musikverlag, Leipzig 1963, 155.

⁸⁸ Várnai Péter: Oratóriumok könyve, Zeneműkiadó, 1972, 100-101.

⁸⁹ Zimmerling, 248.

katolikus és protestáns liturgiában egyaránt használatos rövidített, csak a Kyrie-Gloria szakaszt tartalmazó mise, a Missa brevis műfajánál.⁹⁰ Még ennél is régebbi kompozíció volt egy 1724-es Sanctus tétel, de a többi részt Bach élete végén komponálta. Megrendelésre tette-e, Isten dicsőségére, vagy azért, hogy mindenki lássa, milyen csodálatos mester ez a Bach, nem tudjuk, de a lényeg, hogy szigorúan véve katolikus oldalról is megközelíthető és átélhető Bach semmihez sem hasonlítható páratlan művészete, amely segít nekünk, hogy mi is egyetértésben éljünk Istennel és a világgal. Hiszen Bach ránk is pont ugyanúgy hat, mint elődeinkre, alig van ma olyan Bach hangverseny, amely ne örvendene élénk érdeklődésnek. Ez érvényes mind a „szekuláris” koncerttermi, mind pedig a templomokban tartottakra.⁹¹

2.2.4. Georg Friedrich Händel

Azt, hogy Bach hogyan hatott legnagyobb kortársára Händelre, vagy hatott-e egyáltalán, azt legfeljebb abból az anekdota-szerű elbeszélésből sejtethetjük, hogy Händel előadta volna Bach „Vom Himmel hoch da komm ich her” (Mennyből jövök most hozzátok kezdetű lutheri korálra írott) kánonját, amely akkor keletkezett, amikor Bach tagja lett Correspondirende Societät der Musicalischen Wissenschaft-nak, a Zenei Tudományok Levelező Szocietásának.⁹² Állítólag ugyanez a társaság később tagjává választotta Händelt is, és egyik képviselőjük Bachnak ezt a kompozícióját vitte el Londonba,⁹³ amelyet Händel a régi, elhagyott protestáns Németország számára nem megadatott zenei lehetőség iránti nosztalgiával játszott el, mégpedig akkor, amikor élete alkonyán búcsúzott színházbeli nagy orgonájától.

Händelt sokkal kevésbé tartják „misztikus” zeneszerzőnek, mint Bachot, annak ellenére, hogy rengeteg bibliai tárgyú történet dolgozott fel és nem mellesleg ő írta azt a Messiást, amelyet az oratóriumok oratóriumának neveznek. Feljegyezték, hogy Händel szinte lubickolt a legegyszerűbb szavak megzenésítésének lehetőségében. Jó példa erre a „Behold, I tell you a mystery; We shall not all sleep; but we shall all be changed in a moment, in the twinkling of an eye, at the last trumpet” (Imé, titkot mondok néktek, mindnyájan ugyan nem alszunk el, de mindnyájan elváltozunk nagy hirtelen, egy

⁹⁰ Bartha Dénes: Johann Sebastian Bach, Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Budapest, 1956,240.

⁹¹ Zimmerling i.m.; 243.

⁹² Kolneder i.m., 323.

⁹³ Szentkuthy i.m., 448.

szempillantásban az utolsó trombitaszóra. Az 1.Kor. 15,51-52 szövegű *acompanato* g-moll részében Händel őszintén misztikus akart lenni,⁹⁴ kérem ne féljünk a szótól, teszi hozzá Szentkuthy, ám nem csak itt sikerült neki őszintén misztikusnak lenni, hanem többek közt a Messiásban is, hiszen az Ádám- Krisztus ellentétének ábrázolása is torokszorító. „For since by man came death, by man came also the resurrection of the dead. For as in Adam all die, even so in Christ shall all be made alive. „Miután ugyanis ember által van a halál, szintén ember által van a halottak feltámadása is. Mert amiképpen Ádámban mindnyájan meghalnak, azonképpen Krisztusban is mindnyájan megeleveníttetnek.”(1. Kor. 15,21-22).

Érdekes, hogy a kor egyik német polihisztora Roscher,⁹⁵ az „I know that my Redeemer liveth, tudom, hogy az én megváltóm él” (Job 19:25, 26) kezdetű szopránáriában, a feltámadás bizonyítékát látta, vagy inkább hallotta. A 70-es években nálunk, és persze az NDK-ban is, csupán Händel⁹⁶ optimizmusát hallották ki ugyanezekből a hangokból, feltámadásról, pláne annak bizonyításáról szó sem volt.⁹⁷ Mellékesen megemlítik ugyan Händel műveinek teológiai mondanivalóját, amelyet, csakúgy, mint Bachnál igyekeztek progresszív erőként bemutatni, mondván akkor ez fejezte ki a szerző haladó világnézetét.

Ám ma ezek a teológiai mondanivalók a hívő ember számára, nemhogy ott vannak a műben, hanem egyenesen olyan érzéseket és gondolatokat tudnak előhívni, amelyre a próza nem képes, ezért lehetnének kincsesbányái akár még a hittanoktatásnak is.

Hiszen ha még a Kádár korszakban is ezekből az elképesztő tehetségű zsenikből, akik nem melleleg életük végéig kitartottak evangélikus hitük mellett, ezekből a felfoghatatlan mélységű életművekből merítettek emberek életörömöt, akkor ma, akármelyik felekezet tagjai vagyunk is, még inkább ámulhatunk a barokk mesterek beláthatatlan mélységű teológiai tudásán, melynek segítségével olyan örök érvényű spiritualitás mondanivalót fejeztek ki, amelyek életünk bármely pillanatában lelki táplálékunk lehet.

⁹⁴ Op.cit.,378.

⁹⁵ Várnai i.m., 122.

⁹⁶ Lewin, Waldtraut/ Margraf, Miriam: Georg Fiedrich Händel, Ein Sachse unter Angelsachsen. Biografie. Verlag Neues Leben, Berlin, 1984, 224-25.

⁹⁷ Tallián Tibor: Georg Friedrich Händel: Messiás, in A hét zeneműve 1979/2 , április,- június, szerkeszti: Kroó György, Zeneműkiadó, 73.

3. Spiritualitás a végeken

3.1. Anglikán spiritualitás

Händel-lel eljutottunk Angliába. Így vetnünk kell egy pillantást az ottani reformációra, illetve annak továbbgondolóra is. VIII. Henrik (1509-47), akinek közismerten hat felesége volt egyáltalán nem azzal a céllal alapított új egyházat, mert misztikus élményei voltak, tetteit elsősorban józan anyagi megfontolások és magánéleti problémáinak égető szükségletei, konkrétan a válás engedélyezésének mielőbbi bevezetése motiválta.

VI. Edward (1547-53) alatt protestáns felemelkedés volt megfigyelhető. Véres, más jelzővel ellátva Katolikus Mária (1553-58) idején, aki Spanyolországból érkezett a messzi északra, természetesen a katolikus törekvések érvényesültek, ridegebb megfogalmazásban tombolt az ellenreformáció. I. Erzsébet, a szűz királynő uralkodása (1558-1603) vallási téren is az aranykort jelentette. A királynő az angol történelem egyik legnagyobb alakja és a már említett Véres, avagy katolikus Mária után került a trónra. Szigorú protestáns neveltetésben részesült, ám uralkodóként tudta, hogy nem mehet el a végletekig a radikális reformáció irányába, holott a puritánok igen erős ilyen irányú nyomás alá helyezték. Ám ő ennek ellenére megtartotta a püspöki rendszert. Míg a kontinensen elsősorban dogmatikai viták folytak, különböző bibliaértelmezések csaptak össze, addig a józan Angliában a reformáció inkább politikai, mintsem hitéleti harcnak tekinthető. A fő irányt a király, vagy a királynő vallási meggyőződése jelentette. Ez persze a kontinensen sem volt ritkaság, de ezt a pillanatot mégis az teszi fontossá, hogy Anglia ebben a korszakban vált világvégi kis országból geopolitikailag kiemelkedő helyé. Ekkor találta magát hirtelen a világ közepén, ekkor került a perifériáról a centrumba. Egészen nagy érzés lehetett ez, az angolok tudták, érezték, hogy itt a nagy pillanat, hiszen ők vannak a legközelebb a felfedezett és meghódításra váró Amerikához, azaz a meggazdagodás lehetőségéhez! Ugyanis a keleti irányba, a kontinens felé nem lehetett terjeszkedi, hiába próbálta ezt meg VIII. Henrik, Henrik, bár nem jelentéktelen teológus is volt, egyszerűen hódítani akart, hiszen igazából erre kellett a pápának be nem fizetett tekintélyes pénzösszeg. Ám nyugat felé akkor még a végtelen messzeségbe tűnő tenger terült el. Ez a helyzet változott meg akkor, amikor mindenki tudatosult Amerika felfedezése. A nyugati irány ezután már új, meghódítandó területeket rejtett. És amikor a legyőzhetetlennek hitt spanyol Armada is meghódolt Anglia előtt, valamennyi angol felekezet papja azt mennydörögte, hogy Isten csak ráfűjt a spanyolokra, és akkora tengeri vihar támadt, hogy elpusztította az Armadát. Ám az angolok saját magukon is segítettek, már ekkor sem ölbe tett kézzel várták a túlvilági

segítségét, hanem az Istenben való bizodalom mellett bizony azt a bizonyos puskaport is szárazon tartották.⁹⁸

Sem Jakab, aki az Erzsébet által kivégzett Stuart Mária fia volt, sem pedig I. Károly nem örökölte Erzsébet zsenialitását. Az aranykor véget ért, kitört a polgárháború. A köztársasági epizód Cromwell rémuralmához és a puritanizmus előretöréséhez vezetett. Az Erzsébet kori vallásbékét felváltotta az intolerancia. Az anglikánok és a puritánok ekkoriban annyit csatáztak egymással és ez a harc annyira beleívódott az angol köztudatba, hogy a XIX. század egyik mára már teljesen elfeledett, de egykor igen népszerű nagy operaslágerét Giacomo Meyerber Hugenották című operáját arrafelé Anglikánok és puritánok címmel adták elő.⁹⁹

A két Károly, a lefejezett első, és a Cromwelléket követő második idején alkotott költőket és teológusokat Carolin Divines-nek, Károly kori lelkészeknek¹⁰⁰ nevezi az utókor. Ez a csoport irodalmilag rendkívül magas színvonalú versek publikálása mellett irodalmi igénytel megírt, magas színvonalú hitépítő írásokat és spiritualitással át- meg átszótt imádságokat is publikált. Ennek az írói körnek a munkásságával kezdődött az anglikán spiritualitás.

Az anglikánok Tersteegenhez hasonlóan (akivel dolgozatom későbbi fejezetében foglalkozom) bátran nyúltak az ókori és középkori forrásokhoz. A kontinenssel összehasonlítva némiképp merészebb eklektikával ötvözték a középkori tradíciókat a reformáció tanaival. Készültek itt pásztori-etikai tanulmányok, nyomtattak meditációs könyveket, merítettek ókori forrásokból is. Az anglikán spiritualitást azonban különös módon egy istentiszteleti rendtartás a *Book of Common Prayer* közvetítette a leginkább, amely egyfelől a reformáció előtti misekönyv alaposan átformált változata volt, másfelől „dogmák összefoglalása azzal a céllal, hogy egy meghatározott lelki hozzáállásra neveljen”.¹⁰¹ A korszak kiemelkedő költője George Herbert (1593- 1633)¹⁰² volt, aki Cambridge- ben tanult és sikeresen letett vizsgái után Public Oratorrá, nevezték ki, majd halála előtt három évvel pappá szentelték. Költői életművében Herbert csaknem kizárólag vallásos témákkal foglalkozott, amelyek azonban nem elvont teológiai, hanem személyes nézőpontból indulnak ki. A *The Temple* című kötetének *Prayer I* című költeményében megkezdésekkel teli dolgokat olvashatunk az imádságról:

⁹⁸ Géher István: Shakespeare- olvasókönyv. Tükörképünk 37 darabban. Cserépfalvi Könyvkiadó-- Szépirodalmi Könyvkiadó, 1991, 13-14.

⁹⁹ Till Géza: Opera. Zeneműkiadó, Budapest, 1977, 323.

¹⁰⁰ Sheldrake i.m., 114.

¹⁰¹ Op. cit., 114-115.

¹⁰² http://de.wikipedia.org/wiki/George_Herbert, Utolsó leolvasás /2012.09 19 /.

„Imádság- az egyház menyegzője, angyalok kora,
Isten lélegzete, újjászületés,
A lélek más szavakkal, hosszú út zarándoka,
Égen földön visszhangzó hívó gongütés,
Mindenhatót ostromló gépezet, torony, amit a bűn emelt,
Visszhangzó mennydörgés, Krisztus testét átdőfő lándzsahegy,
Megfordulása egy perc alatt annak, mi hat napon át lett,
Talán egy hang, mit mindenki hall s remeg,
Béke bársonya, öröm, gyönyörűség, szeretet, mennyei manna, színboldogság,
Rendezett mennyország, menyegzői öltözet,
Tejút csillagpora, paradicsommadár:
Harangzúgás, túl a csillagok tengerén, kelet varázsos földjei,
A lélek vére- valamit megérteni.”¹⁰³

Ez a vers egyetlen nagy metafora lánc, a költőnek eszébe se jut az imádság fogalmának pontos, teológiai korrektség meghatározása. Egy német ortodox lehet, hogy ezt tenné, de Herbert a metaforák láncolatán át próbál a képzelet határait folyton tágítva túlmutatni az emberileg kifejezhetőn. Herbert egyszerre közvetít nekünk újabb és újabb képeket az imádságról, de azt is érzékeltetni tudja, hogy az imádság voltaképpen az Istennel történő megtalált kapcsolat, amelyet nem lehet pontosan körülírni. A végső titkok megsejtése, nem lehet más, mint egy titkokkal teli folyamat. Az imádságban, még ha csak egy pillanat is az egész, bekukucskálhatunk egy másik világba, egy igazibb valóságba. „Angyalok kora”, „tejút”, „dallam a csillagokon túlról”, itt az imádság út a végtelenbe. A vers azonban – és ez paradoxon – mégis azzal végződik, hogy „valamit megértettünk”, a találkozás egész valónkat megrendítette, mély volt, megfoghatatlan és titokzatos.

3.2. Út Európából Amerikába, methodista baptista és kvéker spiritualitás

Voltak azonban olyan anglikánok is, akik mélyebben és bensőségesebben akarták megélni hitüket, más szóval komolyan akarták venni vallásukat. Őket methodistáknak, módszereskedőknek gúnyolták, akik azonban büszkén vállalták ezt. John Wesley (1703-1791) spiritualitása igen sok forrásból tevődik össze, hatottak rá az egyházatyák, Kempnis

¹⁰³ Sheldrake i.m., 114.

Tamás, a devotio moderna, a fejezetben már említett Károly király korabeli angol spiritualitás, az anglikán Law, a puritán Bateer és Bunyan. De ez még nem minden, Wesleyre úgy tűnik hatott kora katolikus misztikája is, legfőképpen Szent Ignác, de Szalézi Szent Ferenc is. Előbbi annyira, hogy Wesleyet ellenségei nem átváltozták egyenesen kriptojezsuitának nevezni. Wesley Large Minutes című traktátusában spiritualitása öt alapelemének az egyéni és közösségi imádságot, a Biblia olvasását és az arról való meditációt, a rendszeres Úrvacsorát, a böjtöt és a lelki beszélgetéseket tartotta. Az osztályoknak hívott csoportok egész hálózatát hozta létre, elsősorban azokat szerette volna megérinteni, akiket az anglikán egyház nem akart, vagy nem tudott, a munkásosztályt.¹⁰⁴ John Wesley szociális érzékenysége és ez irányú munkája olyan utakat nyitott meg a kereszténység számára, amelyek máig példaértékűek. A katolikus egyház például csak a Rerum novarumban¹⁰⁵ vesz egyáltalán tudomást az új dolgokról, Wesley halála után alig kevesebb, mint 100 évvel. Hogyha a spiritualitás szót tág értelemben használjuk, Wesley munkásságát nyugodtan illethetjük a szociális érzékenység spiritualitása névvel.

John testvére Charles (1707- 1788) sem lépett ki soha az anglikán egyházból, de bátyjához hasonlóan ő is elítélte kora anglikán egyházának formalizmusát és a terjedő racionalizmust. Ő a muzsikos Wesley, aki több mint 700 dicséretnek nevezett egyházi éneket komponált, ki is adták az énekeskönyvet *Dicséretnek nevezett emberek használatára* címen. A kacifántos cím jól is mutatja, hogy Wesley jó anglikán akart maradni, még az Istentiszteletek időpontjait is úgy határozta meg, hogy azok ne ütközzenek az anglikán alkalmak időpontjaival. Ez a mű hiteles forrása a metodista spiritualitásnak, mert őt része körüljárja a keresztényi élet teljességét, a harcot, az imát, a munkát és a szenvedést. John előszava pedig nem hervadó koszorúra, hanem örök koronára érdemesíti a zenét és a költészetet, de csak akkor, ha megmarad a kegyesség szolgálóleányának. Jellemző ez, egyfelől Wesley is és Kálvin is pontosan tudta, hogy a zene és a költészet hatása hatalmas, fel is erősítheti, de gyengítheti is azt a reformatori spiritualitást, amelynek a sola scriptura az alapja. Ha túl akar lépni azon, hogy a kegyesség szolgálóleánya legyen, a zene veszélyes is lehet.

Hogy Wesley tanítása, missziói és szociális munkája valóban olyan békítő és konfliktusokat megoldó lett volna, hogy egy véres, a franciához hasonló forradalmat akadályozott volna meg, azt azért túlzásnak érzem, hiszen a Cromwell féle köztársasági

¹⁰⁴ Op.cit., 140-141.

¹⁰⁵ A Rerum novarum (magyarul: az új dolgok) XIII. Leó pápa egyik enciklikája, amelyet 1891-ben adott ki. Ez az első szociális pápai körlevél, amelynek fő témája a munkáskérdés. Magyar Katolikus Lexikon.

epizóddal, meg az azt megelőző és azt követő polgárháborúval az angolok is hasonló utat jártak be, mint a franciák, csak hogy 150 évvel előbb. Szemben a franciákkal viszont előbb kötöttek kompromisszumot, mintsem hódítani kezdek volna és nem melleleg hódításaikat hosszú távon is meg tudták tartani, igaz nem Európát, meg Oroszországot akarták leigázni, hanem Amerikát, amely igazi szűzföld, terra incognita volt akkoriban. Wesley élete második felében az Újvilágban is kibontakoztathatta képességeit, amelyek némiképp hasonlóan Kálvinhoz főleg a reformatori spiritualitásban öltöttek testet, működésük legfontosabb eleme ugyanis mégiscsak a szó volt.¹⁰⁶

Némileg más volt a helyzet az anabaptistákkal, (újrakeresztelkedőkkel) a tekintetben, hogy ők nem a végekről, hanem pont az európai centrumból indultak, a Rajna mentéről Svájcból, Németalföldről, Tirolból. A végállomás számukra is gyakran Amerika volt, „ahová sokan indultak, de kevesen jutottak el”.¹⁰⁷ A Thomas Münzer által alapított mozgalom a német, tehát a lutheri reformáció után 8 évvel, az 1525-ös német parasztháború folyamán született, tehát megelőzte a kálvinit, a hívők száma pedig, baptista forrás szerint, felülmúlta a többi reformált egyházéit.¹⁰⁸ Az eredeti anabaptista hagyomány négy sarkalatos pontja közül az első az, hogy az egyházba nem tudatlan gyermekként, hanem hívő felnőttként lehet bekerülni, amely egy önkéntes és természetesen megtéréssel kezdődő folyamat része. A második lényeges pont az, hogy a megtérés következménye az életvitel megváltozása, ebből merített maga a methodista mozgalom is. A baptisták elvárták azt, hogy a hívők megosszák javaikat a szegényekkel. A harmadik alaptörvény értelmében „azt sugallták, hogy keresztények útja a bűnbánat, a hit, és az engedelmes élet útja”.¹⁰⁹ Végül hitük szerint a világi hatalom romlott, az erőszak nem megengedett, ebből következett, hogy nem vállaltak katonai szolgálatot sem. Az anabaptista mozgalom egyik radikális szárnyának, a nazarénusoknak küzdelme, a fegyveres katonai szolgálat megtagadása, illetve az alternatív katonai szolgálat lehetőségéért folytatott küzdelem¹¹⁰ még a múlt század hetvenes éveiben, a Kádár rendszer kellős közepén is viharokat kavart. A kompromisszumos megoldás pedig paradox módon piros pontot jelentett a Kádár-rezsimnek abban a történelmi pillanatban, amikor az emberi jogok feszegetése elég

¹⁰⁶ Scheldrake i.m., 142.

¹⁰⁷ Dr. Szebeni Olivér- Marosi Nagy Lajos: A hutteriták nyomát követjük. In: Múlt, Jelen, Jövő. Baptista Kalendárium 2012. Kiadja a Magyarországi Baptista Egyház, Szerkesztette: Marosi Nagy Lajos, 75.

¹⁰⁸ Op.cit., 83.

¹⁰⁹ Scheldrake i.m., 113.

¹¹⁰ A Nazarénusok. A Magyarországi Szabadegyházak Tanácsának Tanulmányai I. Szerkesztette: Palotay Sándor és Szigeti Jenő, Budapest 1969, 30-36.

kellemtelen volt a keleti blokk számára, és nem mellesleg Magyarország az első IMF hitelre várt.

Miként Luther spiritualitása, az anabaptista spiritualitás is sokat köszönhet a nagy középkori német misztikusnak Johann Teulernek, akitől az általuk is átvett *Gelassenheit* fogalom származik, amely nem más, mint a türelmes lemondás, amely azonban az Istenbe vetett töretlen bizalomból ered.¹¹¹

A baptista spiritualitás vitán felül legismertebb műve John Bunyan klasszikusa a *Zarándok útja*. Bunyan ebben a művében a keresztény élet próbatételek, kísértések szenvedések útján vezet a beteljesüléshez, amely nem más, mint a Krisztussal való egység. Bunyan spirituális erejét Dr. John Owen, korának legfőbb teológusa olyan nagyra értékelte, hogy arra a II. Károly király által feltett kérdésre, vajon miért is hallgatja egy üstfoltozó igehirdetéseit, így felelt: „Királyi felség, ha megkaphatnám ennek az üstfoltozó vargának az igehirdetői képességét, szívesen odaadnám érte minden tudományomat.”¹¹²

Érdekes, hogy Shaldrake¹¹³ Bunyant nem a baptista, hanem a puritán spiritualitásnál tárgyalja, miként a kvékereket is, bár nehezen eldönthetőnek tartja azt a kérdést, hogy puritánok- e a kvékerek vagy sem. Ezt a mozgalmat egy John Fox nevű vándorprédikátor tanításai nyomán indították el, aki semmiféle teológiai tanulmányt nem folytatott, hanem a puritánok közt keresett választ hitkérdéseire. Ám a puritánokkal, illetve a kálvini hagyományokkal szöges ellentétben az embereket nem eredendően bűnösnek, hanem éppen ellenkezőleg eredendően jónak tartotta. Arra a meggyőződésre jutott, hogy Isten belső világosságot gyújt valamennyi ember lelkében, tehát valamennyi ember közvetlen kapcsolatba kerülhet Istennel, ehhez pedig a legjobb eszköz az Istentiszteleten tapasztalt csend, amely által Isten ereje még az emberek közti feszültséget is megszünteti. Amikor pedig megszűnik a feszültség, akkor bekövetkezik az igazi lelki élmény, amelyből aztán nemcsak a kontempláció és a békevágys következik, hanem a társadalmi igazságosság iránti igény is. A kvékerek ez irányú elképzeléseiről hű képet ad William Penn munkássága, aki ugyancsak az óceán túloldalán, Pennsylvániában szeretett volna egy tökéletes társadalmat működtetni¹¹⁴, valamint Elizabeth Fry¹¹⁵ börtönmissziós tevékenysége, aki a Newgate börtön rettenetes körülményeire figyelt fel. A raboknak megváltás volt, amikor innen a távoli Ausztráliába szállították őket, hiszen szörnyű

¹¹¹ Sheldrake i.m., 113.

¹¹² John Bunyan: *A zarándok útja*. Bövölködő kegyelem. Evangéliumi Kiadó, Primo Kiadó, évszám nélkül. részlet John Bunyan rövid életrajzából, 12.

¹¹³ Shaldrake i.m., 118

¹¹⁴ Op.cit. 118

¹¹⁵ Szabó Ildikó: *Az egyháztörténelem nőalakjai Elizabeth Fry (1780-1845)* In: *Élet és világosság*, 2013/4, 10

körülmények között együtt raboskodtak itt a köztörvényesek a kisebb bűnöket elkövetőkkel. Fryt követve a kvékerek bekapcsolódtak a börtönreformba is.

4. Pietizmus és spiritualitás

4.1. A pietizmus fogalma és a mozgalom előfutárai ¹¹⁶

A pietizmus kifejezés a latin pietas (jámborság) szóból ered, eredetileg gúnynev volt ez is, jámborkodóknak csúfolták az első pietistákat, akik ezt persze büszkén vállalták, így az eredeti negatív tartalmú jelentés éppúgy pozitívvá és kormeghatározó fogalommá és terminus technicus-szá lett, mint annyi más esetben, a barokktól kezdve a rokokón át egészen a metodizmusig.

E megújodási mozgalom a helyzetet optimálisnak gondoló ortodoxiával szemben szemléletváltozást akart, „a hangsúlyt a tiszta tanról a kegyes életre, a hitről a kegyességre (pietas) a megigazulásról a megszentelődésre és az „Istennel való bensőséges közösségre” helyezte. A pietizmus a kontinentális európai protestantizmus történetének legjelentősebb megújodási mozgalma volt.¹¹⁷ A kontinentális kifejezésen az angolszász kultúra a Brit Szigeteken kívüli Európát érti, néha picit lenéző gunyoros hangszíval kiejtve. A kontinentális jelzöt azért kell belecsempészni a mondatba, mert a kora-újkorban a másik jelentős megújodási mozgalom éppen az angolszász területen virágzó, az előző fejezetben már tárgyalt puritanizmus volt. A pietizmus az evangélikus és a református egyházban is megjelent, legfőbb feladatának a vallás bensőséges tételét tekintette, kitüntetett szerepet szánva az egyénnek, a személyes kegyesség és a közösségi élet új, vagy nem is olyan új, de mindenképpen újra felfedezett formáit hozva létre nemcsak a teológia és az egyházi élet területén alkotva újat. Legalább ekkora érdeme, hogy kulturális fellendülést indukálva formálta át és tette jobbá a társadalmat. Pietizmuson a XIX. század második feléig kizárólag azt a Spener és Francke nevével fémjelzett kegyességi irányzatot értették, később a fogalmat igyekeztek kitágítani, idevéve a református Hollandia pietista mozgalmait is. Voltak olyan kísérletek is, hogy még jobban ki kellene tágítani a fogalmat, belevéve az ilyen irányú angol törekvéseket is, míg a német nyelvű pietizmus-kutatás egyre élesebben igyekszik elhatárolni, az egyház kebelén maradó, illetve a radikális, szeparatista pietizmust. Hermann Francke mindenesetre még 1706-ban, tehát jó száz évvel a mozgalom megindulása után is úgy nyilatkozott, hogy a „mai napig senkise volt képes meghatározni, hogy voltaképpen mi is a pietizmus.”¹¹⁸ Erre a gondolatra mindenesetre rímel Wallmann

¹¹⁶ Johannes Wallmann: A pietizmus. Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest, 2000, 13-18.

¹¹⁷ Op.cit. 18.

¹¹⁸ Idézi Wallmann i.m., 14.

megállapítása, mely szerint a „a *pietizmus fogalma* körülhatárolatlan, használata a kutatásban vitatott.”¹¹⁹

300 évvel később természetesen elsősorban nem a definíción, hanem a pietizmus kezdetének és a végének a meghatározásán, valamint a mozgalom szűkebb, vagy bővebb értelmezése körül folyik a vita, ám már az eszmeáramlat feloszthatósága is jelzi, hogy a pietizmus individualizálásra és bensőségességre való hajlamával jól illeszkedett abba a koraújkori Európát jellemző trendbe, amelybe katolikus oldalról a janzenizmus, illetve a kvietizmus, zsidó részről pedig a chasszadizmus tartozott. Azzal azonban, hogy a szerinte befejezetlenül maradt reformációt az életvezetés második reformációjával akarta egyszer s mindenkorra teljesé tenni, a pietizmus tipikusan protestáns jelenség maradt, némileg zárójelbe téve, sőt elegyengetve a lutheránus-kálvinista ellentéteket, amelyeket azonban a reformált vallások és a katolicizmus között még az eddiginél is jobban elmélyített, hiszen chiliasztikus jövőképe megjövendölte a pápaság Rómájának bukását.

Nem az ortodoxia és a pietizmus vonatkozásában fordult elő először az a jelenség, hogy ha az egyik nemzedék megold egy problémát, akkor a következőnek mindenképpen új gondokkal kell szembenéznie, mégpedig olyanokkal, amelyeket az elődök szükségszerűen elhanyagoltak. Az evangélikus egyetemek teológiai fakultásain hozzáláttak, hogy kiépítsenek egy olyan, messzemenően racionálisnak mondható üdvtant, amelyhez felhasználták mind az arisztotelészi filozófiát, mind a reformátori Sola scriptura elvet. Miután ezt fáradságos munkával sikerült is, az új vívmányok nem várt problémákat vetettek fel, ugyanis az új nemzedék egyre inkább híjával volt hitélményeknek. Abban a pillanatban, ahogy megszilárdult az ortodoxia fogalomrendszere, már be is tört a „kegyesség krízise”. Más megfogalmazásban úgy is jellemezhetjük a helyzetet, hogy miután a megigazulás tanának problematikáját igazán kimerítően megoldották, az ezt követő logikus következő lépés volt az új hangsúlyok és új feladatok keresése. Mindezt egyetlen nemzedéknek, a reformáció harmadik generációjának kellett megalkotnia és elszenvednie, a nagy elődök által kiharcolt eredmények és igazságok igazában persze általában nem kételkedtek, de a vallásos élmények elszegényedése miatt új feladatot és terra incognitát találtak. Philip Nicolait a *Freudenspiegel des ewigen Lebens* (Az örök élet örömtükre) című művért tartják az új irányzat úttörőjének, az általunk már az előző fejezetben is említett Johann Gerhardt-tal együtt, bár előbbi munkássága két ének kivételével nem talált követőkre a lutheránus egyházban, utóbbinak pedig esze ágában sem

¹¹⁹ Wallmann i.m., 13.

volt szembefordulni az ortodoxiával, már csak azért sem, mert a kialakulóban lévő ortodoxiával komplementer életművét szándékozott létrehozni.

A pietizmus sikeresebb előfutárának tekintett Stephan Prätorius természetesen szintén hátat fordított a teológiai tudóskodásának, fontosabbnak tartotta a kegyesség magvának elhintését. Ez a kegyesség is hajlott a perfekcionizmusra, annyiban lépett túl Lutheren, hogy nem igazán hangsúlyozta a lutheri megigazulástan alapszemponjtját, mely szerint az ember egyszerre igaz és bűnös, simul iustus et peccator, így a rettegéssel teli kétség és a hamis üdvbizonyosság két szélsősége között vélte megtalálni a középutat, mégpedig az örömteli kereszténység középutját. Prätoriusnál is felvillan az a talán még a kumráni közösségig, sőt talán még azelőttre nyúló hagyomány, mely szerint a világ fiainak tömegével szemben éppen a mi közösségünk tagjai az Isten gyermekei, mert mi éljük át bensőségesen és személyesen az igaz hitet. Ez a gondolat később is a pietizmus lényeges eleme maradt.¹²⁰

4.2. A pietizmus atyja Johann Arndt és misztikus követői

„The father of Lutheran Pietism is not Spener, but John Arndt.”¹²¹ Azzal maga Spener sem vitatkozott, hogy a lutheránus pietizmus atyja nem Spener, hanem Arndt, bár Stoeffler ezen megállapítása¹²² csak mostanában találkozik a szakma egyre növekvő egyetértésével.

Johann Arndt (1555-1621) legjelentősebb művének a *Vier Bücher vom Wahren Christentum*, (*Négy könyv az igaz keresztyénségről*, általában röviden csak *Igaz keresztyénségnek* szokták emlegetni) első könyvével akkor lépett nyilvánosság elé, amikor már meglelt korú férfi volt, túl az ötvenen és még csak nem is saját élményeiről írt, mint a nagy misztikusok általában, hanem, mint annyi vallási reformer, kíméletlenül ostromozta korának keresztyénségét. A gyümölcstelennek tartott templomi keresztyénség gyümölcsözővé tételét tűzte ki maga elé. Ehhez azonban a forrást ellentétben elődei és utódai többségével nem elsősorban Lutherben, hanem középkor misztikájában lelte meg. Kempnis *Imitatio Christie*-je már a *devotio moderna* korában is alapműnek számított, de Spener még korábbi forrásokat is talált, a *Theologia Deutschot*, és Johann Teulert.

Az *Igaz keresztyénség* első három könyve megfelel a fokozatos misztika klasszikus hármasságának, amely szerint az első fok a megtisztulás (*purgatio*) a megvilágosodás,

¹²⁰ Op. cit. 21.

¹²¹ Op. cit. 22.

¹²² F. E Stoeffler: *The Rise of evangelical of evangelical Pietism*, Brill Archive, 1971, 202.

(illuminatio), és végül az Istennel való egyesülés, az Unio Mistica élménye. Arndt annyiban tér el a klasszikus középkori misztikától, hogy annak a harmadik lépcsőfokán nem a kitaposott utat járja, hanem afelé az olvasó felé fordul, „ aki a hit révén már megismerte Krisztust.”¹²³ Arndt misztikája tehát nem az üdvösségre vivő utat nyitja meg olvasói előtt, hanem azt, hogy hogyan válhat az emberben teljessé az az üdv, amelyet a keresztség sákramentumában és Jézus egyszeri és tökéletes áldozatával már elnyert. Az ortodoxia persze joggal vághatott vissza erre azzal, hogy, akkor Arndt kételkedik a megváltás tökéletességében. Hogyan kérhet cselekedeteket számon a pietizmus, amikor Jézusnak a tökéletes áldozatában hisz? Erre az lehet a pietista válasz, hogy Arndt misztikája pontosan ezért megszentelődés misztika és nem üdvmisztika. Pont itt lehet, és itt kell meghaladnia középkori unio mistica-t, hiszen már megtörtént a megszentelődés, a megigazulás hit által már a miénk, most már tovább is léphetünk. Arndt für alle Fülle úgy dolgozza át Teulert, hogy annak műveiből kigyomlálja az emberi szinergizmusra (az a hittudományi felfogás, mely szerint az ember megtéréséhez az isteni kegyelmen kívül saját közreműködése is szükséges) mutató utalásoknak még a látszatát is. Miért? Elvileg természetesen azért, hogy a keresztyéneket igaz istenfélelemre vezesse. Szerinte ez az istenfélelem maga a pietás, a mindent elborító, burjánzó istentelenség pedig az impietas, amely ellen fel kell venni a küzdelmet. És gyakorlatilag? Gyakorlatilag meg talán azért, hogy Teuler még véletlenül se sértse a kizárólag a kegyelemből, egyedül a hit által alapdogmáját. Az előző nemzedék megvédélmezte a tiszta tant, az nem sérülhet, még akkor sem, ha a fő feladat a helyes, Istennek tetsző életvezetés, életvitel kialakítása.

A bűnbánat szüntelen növelése is azért szükséges, mert ennek a segítségével lehet az alázat és az önmegtagadás útját járni. Hogy az arndti bűnbánatból, vagy a prätoriusi öröm, sőt a hurrá-kereszténységéből kell-e kiindulni, a bűnbánatot kell-e szüntelen növelni, az aszketizmus és az alázat útját járva, avagy megváltott emberként örülni és ezt az optimizmust kell-e környezetünkre kisugározni, az természetesen aligha eldönthető és megválaszolható kérdés. Figyelmet érdemel, hogy ezzel a két ellentétes magatartásformával a pietizmusban is találkozunk. Mindenesetre az Arndt-féle irányvonal, a prätoriusival szemben talán „a misztikához való visszanyúlás” miatt „erőteljesebb bensőséget és önvizsgálatot eredményez”, míg az „üdvjavak sakramentális közvetítésének”¹²⁴ természetszerűleg kevesebb jelentőséget tulajdonít. Ezzel egyfelől prioritást biztosít a személyes megtapasztalásnak, másfelől azonban ennek az is a következménye, hogy,

¹²³ Wallmann i.m., 25.

¹²⁴ Op. cit., 26.

kimondva- kimondatlanul az egyház hivatalos tisztségviselőinek léte, és ezzel persze egzisztenciája is megkérdőjeleződik.¹²⁵ Ez pedig mindig dühödt ellenállást váltott ki, „ hívják az illetőt Demetriosznek, ¹²⁶vagy a német föld egy részén lassan-lassan államvallássá váló lutheránus vallás papjának”.

Arndt mindenesetre komoly sikert ért el művével, ennek igen ékes bizonyítéka követőinek elképesztően széles tábora, amely a rigorózus ortodoxiától a spiritualisztikus, sőt teozófus csoportokig terjedt. Ilyen szélsőségesnek számított Melchior Breler, Arndt híres- hírhedt védelmezője, aki Arndt hagyatékának őreként és mester kedvenc öregkori tanítványként szerzett nevet magának. Amikor az Igaz kereszténység latinra történő lefordításakor szabadon átdolgozta és Paracelsus idézetekkel bővítette a művet, akkor a mű kiadását ebben a formában természetesen nem is engedélyezték. Breler egyébként nemcsak teológiával, hanem orvostudománnyal is foglalkozott. Spener a saját szempontjából teljesen érthető módon – mindenesetre nemes egyszerűséggel – talpnyalónak nevezte Brelert és még a nevét is igyekezett kiiktatni a pietizmus történetéből, hiszen az nem áttalott pánszofista körökkel is kapcsolatokat ápolni. (A Sárospatakon is tanító Comenius szerint a pánszofia nem tárgyi ismeretek enciklopédikus rendszere, hanem az Istentől származó és a hozzá vezető bölcsesség elemeinek rendszeres kibontása, így tudás a mindenségről ... az ember fegyverletétele Isten előtt ..., a bölcsesség eszköze..., a dolgok értelmének és összefüggéseinek őszinte belátása.¹²⁷) Mindenesetre annyit az utókor meg nem érdemelt fölényével, de némi rálátással talán mondhatunk, hogy a pánszofióval való akkori kapcsolat kísértetiesen emlékeztet a mai egyházaknak a New-Age-hez fűződő viszonyához.

Arndtnak Breleren kívül is egész sor olyan követője akadt, akik a misztikus spiritualitás irányába mentek tovább. Természetesen voltak olyanok is, akik megmaradtak az ortodoxián belül, például Johann Angelus Werdenhagen (1581-1652), aki etikaprofesszor volt és nemcsak erősen bírálta az észre alapozott arisztotelészi gondolkodással átitatott kereszténységet, de ezen felül még meg is kérdőjelezte az egyre masszívabbá váló egyházi hierarchiát. Ez a gondolkodása katedrájába került, ezért szakított az egyházzal, majd politikai pályára lépett.

Christian Hoburg (1607-1673) körül is izzott a levegő, hogyne izzott volna, amikor a bizonyítottan Arndt tanítvány, álnéven ugyan, de könyvet jelentetett meg „Spiegel der

¹²⁵ Op.cit., 30.

¹²⁶ ApCsel, 19, 23-29.

¹²⁷ Magyar Katolikus Lexikon.

Mißbräuche beim Prädigtamt (A Lelkészi Hivatal visszaéléseinek tükre) címmel. Hoburg ebben a művében még az egyetemi teológiát is el akarta törölni, hogy helyébe egy misztikus, spiritualista újjászületéstanra épülő kereszténységet állítson, mégpedig olyat, ahol nincs hierarchia. Ezzel természetesen sutba dobta a lutheri megigazulást, ezen kívül nem mellesleg elítélte a lelkesi tisztség meglétét is.

Hoburg barátjának és szellemi örökösének az egy nemzedékkel fiatalabb Friedrich Brecklinget tartják, aki elsősorban talán chilasztikus váradalmairól volt nevezetes és kapcsolatban állt Comenius-szal. Ám nem éppen önkéntes hollandiai száműzetése és élete végén határozottan közeledett a Lutheránus Egyházhoz. Egyházkritikai írásai rendkívül bombasztikusak ugyan, de annál szegényesebbek a jobbitási javaslatok tekintetében. Ez egyébként elmondható Hoburgról is.¹²⁸

4.3. Gerhard Tersteegen, a pietista misztikus

Gerhard Tersteegen, akit a református pietizmus német teológusaként, alsó-rajnai prédikátoraként, lelkigondozójaként, írójaként, dalköltőjeként, végül, de nem utolsósorban a református pietizmus egyetlen misztikusaként tisztelhetünk,¹²⁹ Wesley előtt hat évvel 1697-ben született egy kegyes életű, nyolc gyermekes család hetedik gyermekeként. A szörnyű harmincéves háborúra való zsigeri emlékezés megerősödhetett, amikor kitört a Rákóczi szabadságharc kitöréséhez is hozzájáruló spanyol örökösödési háború, újra felszakadtak a nem is oly régi sebek, talán a szülőkből, talán az érzékeny gyermekben, de valószínűleg mindkettőben. Amikor Tersteegennek újra és újra azt tanácsolták felejtse el rémképeit, akkor ezek a rémlátomások minden bizonnyal a háború szörnyű emlékei lehettek. Számára a világ elutasítása elsősorban a háború világának az elutasítása volt.¹³⁰ Szülővárosának Moersnek Adolfinumnak nevezett latin iskolájában igen alapos nyelvi képzést kapott, görögül, héberül és latinul tanult, ehhez járult még napi négy óra katekizmus. Édesanyja azonban 17 évesen a Ruhr-vidéki Mülheimbe, sógorához irányította fiát, ahol az amilyen sikeres, olyan brutális üzletember két éven keresztül próbálta arra ösztökélni Tersteegent, hogy annak saját üzlete legyen. Ez a foglalkozás azonban nem illett a fiú személyiségéhez, az üzleti könyvek helyett inkább Kempnis Tamást forgatta, aki lenyűgözte őt, csakúgy, mint Avilai Szent Teréz. Az ifjú Gerhard elment takácsnak, majd

¹²⁸ Wallmann i.m.,32

¹²⁹ http://de.wikipedia.org/wiki/Gerhard_Tersteegen Utolsó letöltés: ./2012 05. 05 ./

¹³⁰ [Http://www.heiligenlexikon.de/BiographienG/Gerhard_Tersteegen.htm](http://www.heiligenlexikon.de/BiographienG/Gerhard_Tersteegen.htm). Utolsó letöltés:/2012 05.05./

selyemszövőnek, mert így több ideje maradt a szemlélődésre. Ennél is lényegesebb azonban, hogy Tersteegen a kvietista misztika hatása alá került. A kvietizmust már szinte megszületése pillanatától mindmáig tévtanításnak tartották. A kvietizmus szó latin eredetű, a quies főnévből ered, amelynek jelentése nyugalom. Az irányzat szerint „az Istennel való egyesülés alapja a teljes passzivitás és a minden iránti közömbösséggel megszerzett belső nyugalom” Az egyik probléma természetesen az aktivitás és a passzivitás közötti helyes aránynak a passzivitás javára történő mértéktelen torzításában van, a másik gond azonban még ennél is nagyobb. A mozgalom szélsőséges szárnya szerint, ha teljes passzivitással megszereztük a belső békénket, az felment bennünket az erkölcsi normák alól. Hogy az Istentiszteletek, valamint a liturgia akadályozná az Istennel való egyesülést, azt szintén nehéz komolyan venni. Tersteegen sokáig kvietista volt, egy időben nem látogatta az Istentiszteleteket sem, nem érdekelte, vesz- e Úrvacsorát, vagy sem. A kvietizmus szélsőséges volta ellenére, vagy tán éppen ezért igen jól megfelelt Tersteegen aszkétikus hajlamainak. A fürdővízzel együtt, azonban nem kell kiönteni a gyereket. Egy olyan világban, amelyik az extrovertált magatartásformát hihetetlen mértékben túlértékeli, igencsak hiány mutatkozott az elmélyedésből, szemlélődésből. Tersteegen egyébként igen aktív életet élt, életcélja a misztikus iratok német nyelvű fordítása, valamint a szentéletű emberek élettörténetének a leírása volt¹³¹. Az, hogy ezek az emberek zömmel katolikusok voltak és az ellenreformáció korában éltek, amit akkor még véletlenül se neveztek katolikus restaurációnak, pláne nem katolikus reformációnak, esetleg megújhodásnak, nos, az Tersteegent nem érdekelte. Számára a lényeg az volt, hogy kitűnjenek világtól való elvonultságukkal és misztikus- kvietista istenélményükkel. Soha nem titkolta azonban az ezzel kapcsolatos meggyőződését, mely szerint a katolikus egyházban több az evangéliumi keresztény személyiség, mint a protestáns felekezetekben. Tersteegennek természetesen vakfoltja volt a reformátori teológia, valószínűleg nem olvasott se Luthert se Kálvint, ám azzal, hogy kiterjedt levelezésével a szó szoros értelmében a ma oly elterjedt lelkipozás első klasszikusa volt, évszázadokkal előzte meg korát. Nemcsak a lelki, hanem a testi problémákat is igyekezett orvosolni, mégpedig gyógyfüvekkel, amely ma szintén elterjedőben van, bár azt persze nem tudhatjuk, hogy Tersteegen inkább a gyógyszeres kezelés, vagy az alternatív természetgyógyászat híve lenne, ha ma élne. Albert Rietschel, aki a XIX. század második felének az egyik vezető német evangélikus teológusa volt, világidegenként kultúraellenesként és az avított középkori szerzetességben gyökerező

¹³¹ Wallmann i.m. 46

retrográd kegyességi irányzatként jellemezte a pietizmust.¹³² Mivel ő úgy fogalmazott, hogy a misztika és a keresztény hit kiáltó ellentétben áll egymással, ezért Tersteegenre egészen sokáig nemkeresztény újplatonistaként tekintettek.¹³³ Amióta azonban a hittudomány a misztikát az élményteológia egyik fajtájaként határozza meg, feltáruhlhattak Tersteegen misztikájának mély bibliai gyökerei, valamint krisztológiai megalapozottsága is. Ezáltal pedig nemcsak a dalköltő Tersteegenről alakult ki pozitív kép. Az „Itt van Isten köztünk”¹³⁴ kezdetű ének dalszövege mindenesetre a legismertebb Tersteegen kompozíció, szép példája szerzője bibliai orientáltságú misztikájának.

4. A liturgia és a közösségi élet spiritualitása, az ortodoxia, a pietizmus és a felvilágosodás szorításában: Nikolaus Ludwig von Zinzendorf¹³⁵

Nikolaus Ludwig von Zinzendorf gróf az egész világon elterjedt Herrnhuti Testvérközösség alapítójaként és a leginkább elterjedt evangélikus áhítatoskönyv Losungjainak feltalálójaként az evangélikus egyház legnagyobbjai közé tartozik. Spiritualitásának centruma egy kétpólusú ellipszis képével írható le. Az egyik pólust az Isten iránti, a másikat pedig az ember iránti szeretet képezi, melynek kedvéért a gróf vagyonát, idejét, sőt még a nemesi előnevét is kockára tette. A megtisztító túlzás stílusesszövegével tudta mondani: „... ha lehetséges lenne az, hogy egy másik Isten lenne, vagy lehetne, mint Ő, akkor engem inkább az Üdvözítővel átkozzanak meg, mintsem hogy másik Istennel üdvözljek...” Emellett tisztáznunk kell: Zinzendorf spiritualitása minden más volt, csak háborítatlan nem. Alig található szebb megvallása az Isten iránti szeretetnek, mint ez a megfogalmazás: „Jézus Krisztus kedélyének nemessége tett engem hívővé.” Zinzendorf spiritualitásának vonzereje nem utolsó sorban azon nyugszik, hogy súlyos hitbéli kétségeket élt át és ezt meg tudta jeleníteni kortársai számára és ez által Isten szeretetének fényében felfedezte a másik pólust, az ember egyedülálló szépségét és leronthatatlan érdemét. Isten és emberszeretete vezette a Herrnhuti Testvérgyülekezet megalapításában, az együttélés formáinak és a liturgiának ottani kialakításában. Ez nemcsak misszionárius elkötelezettségéhez vezetett, hanem az elnyomottakért, a jogfosztottakért, a kitaszítottakért és a betegekért mindig tenni akaró attitűdhöz is. A pietizmusnak egy igen lényeges része, a vallás diakóniai dimenziója éppen a XVIII.

¹³² Op.cit.,15.

¹³³ Op.cit.,46

¹³⁴ Op.cit., 45

¹³⁵ Zimmerling i.m.; 93-109.

században formálódott, sőt a pietizmus volt a döntő impulzus a diakónia modern időbeni megújítása számára is.

Ludwig von Zinzendorfnak és feleségének sikerült a diakóniát a keresztény közösség életének kifejezési módjaként elterjeszteni. Már nagyon korán, szinte a közösség megalapításakor létezett Herrnhutban egy szegényeket támogató pénztár. A kezdeti időben az alamizsnára szorulókat ápolásával megbízottak jelentést állítottak ki, hogy ki mit gyűjtött össze a szegények számára. A szegények támogatása mellett – ami formájában előfutára volt a mai egészségbiztosításnak – létezett szabályozott betegellátás is. Már az úgynevezett alapszabályzat, az 1727-ben elfogadott Herrnhuti Közösségi Alkotmány is beszél betegápolókról és ápolónőkről. A herrnhuti betegbiztosítás elébe vágott a modern szociális hálózatunknak, sőt felül is múlta azt, mert a testvérek betegápolói a testieken kívül a rászorulókat lelkiállapotával is törődtek. Példaszerű volt a pszichikus betegségek meghatározása, mely rámutatott a munkának a nehézségeire és senkinek sem engedte meg, hogy a segítségre szorulókat ledegradálja és a közösségből kizárja. „Ha valaki az isteni végzés és a saját vétke által örületbe esik, beszélni kell neki Isten irgalmasságáról, nagyon barátságosan viselni őt, a legmegértőbb embert rendelni alá, ápolván a testét és a lelkét, tovább azonban nem beszélni erről, és így ha ismét boldogul, akkor a múltat nem kell felhánytorgatni neki.”¹³⁶ A meghatározás rámutat a munkának a nehézségeire és senkinek sem engedi meg, hogy a segítő munkát lebecsülje, valamint a betegeket a közösségből kizárja.

Zinzendorfnál tehát az Isten iránti személyes szeretet nem egy individualisztikus, tisztán belső spiritualitáshoz vezetett, hanem sokkal inkább egy eklézsiailag összehangolt kegyességet fejlesztett ki. A gróf meg volt győződve arról, hogy a kereszténység nem létezik közösség nélkül. Emellett magától értetődő volt számára, hogy a közösség minden tagja hasznot tud hajtani a tehetségével, így újra felfedezhették az őskeresztény közösségi életet. A közösség már nem a monasztikus papi tisztségből, hanem a különböző karizmatikus ajándékokból kiindulva strukturálódott. A tisztség betöltésénél a nemi hovatartozás, vagy a szociális státus legkevésbé sem játszott szerepet. A spiritualitás eszkatológiai orientáltsága az istentiszteleti összejöveteleken vált konkréttá. „Egy élő közösségnek együtt kell gondolkodni, beszélni és énekelni.”¹³⁷ Amikor a Herrnhuti Testvérközösségek egyházi legitimációja magától értetődővé vált, akkor Zinzendorf

¹³⁶ Herrschaftliche Gebote und Verbote, § 29, abgedruckt bei Hahn/ Reichel, Zinzendorf und die Herrnhuter Brüdern. In: Zimmerling i.m., 104.

¹³⁷ Zimmerling: Vorrede des Kinderndüchleins, 5. 9. 1754, In: Zimmerling i.m., 95.

számára adva volt lehetőség, hogy gazdag liturgikus tehetségét saját embereivel az államegyházi rendhez való visszatérés nélkül bontakoztathassa ki. Meg akarta mutatni, hogy az istentiszteleti és a mindennapi élet egymástól nemhogy nem választató el, éppen ellenkezőleg összetartozik. A prédikátor nem egyedül szolgált, hanem több fivér és nővér által támogatva. Szigorú rend uralkodott: a szónoklat, a beszéd, az ima csak az arra kinevezetteknek, elhívottaknak volt engedélyezve. Ily módon a lutheri prédikációközpontú Istentisztelet közösségi összejövettel alakult át, az őskeresztényi gyülekezeti rendnek megfelelően, ahogyan ez az 1 Kor 14-ben le is van írva.¹³⁸

A közösség liturgikus élete azonban nem merült ki a vasárnapi Istentiszteletekben. Napi összegyülekezések, napközbeni imák, az úgynevezett énekórák, szeretetvendégségek és ünnepélyes vacsorák strukturálták a mindennapokat. A nap reggel áhítattal kezdődött, amelyre mindenki eljött, aki szabaddá tudta tenni magát. A napi igeszakaszt egy testvér értelmezte. A nap zenitjén a déli ima zajlott le. Délután 5-kor az Úr kezébe ajánlották a munkanapot, megköszönvén azt, ami sikerült. Valamivel később zajlott le az énekóra, amely máig a testvérközösség különlegessége, amelyben egy meghatározott témához, énekes prédikációként, különböző dalokból énekelnek versszakokat. Néha Zinzendorf spontánul új versszakokat költött, amelyet a közösség verssorról verssorra mondott el. A gróf különösen nagy becsben tartotta az énekórát, mert meggyőződése volt, hogy az Írás igazságát „át kell énekelni”, hogy az a szívben meggyökerezzen. A nap este 9 óra tájban az esti imával fejeződött be. Zinzendorf megszüntette a közösségi imákat, azok nem is szerepeltek a napi imarendben. A gróf azon a véleményen volt, hogy az ember a nyilvánosság előtt nem tudna ténylegesen őszintén és szabadon imádkozni.¹³⁹

A liturgiai élet különlegessége volt a testvérközösségben a szeretetvendégség. Ilyenkor a közösség tea és sütemény mellett kórusok szerint elkülönülve ült együtt a gyülekezeti termekben, nyáron pedig a nagy kertek elég helyet nyújtottak az ilyen összejövetelek számára. Látogatók és misszionáriusok bizonyágtételei, versek és rövid felszólalások váltogatták egymást. A barokk és a rokokó olyan korszak volt, amelyekben kedvelték az ünnepeket. Az át nem alakított kastélyok nagy termei és a barokk művészek alkotásai a mai napig tanúskodnak erről. A közösség szeretetvendégségeit a világi ünnepek alternatívájaként gondolták ki. Zinzendorf úgy beszélt ezekről, mint a közösség mulattatójáról, amelyek mindenekelőtt szombaton zajlottak le, de a fontos gyülekezeti tagok születésnapján is. A közösség szeretetvendégségeivel megkísérelte ismételten életre

¹³⁸ Wallmann i.m., 138

¹³⁹ Zimmerling i.m., 96

kelteti az őskeresztény agapét. Ilyen közös étkezésekre gyűlhetnek össze a kora keresztény gyülekezetek, tulajdonképpen azért, hogy utolsó vacsorát ünnepeljék. (Vö. némileg 1 Kor. 11, 17, ff.) A gyülekezeti életcsúcspontja az úrvacsorai ünnepség volt. A kenyér és a bor szétosztása előtt, a Jn 13 előképe szerint, a közösség tagjai ilyenkor megmosták egymás lábát. Ebben közösségük szolgáló karakterének kellett kifejezésre jutnia. A voltaképpeni úrvacsorához a kenyeret és a bort az istentiszteleti segítők a résztvevők helyére hozták. Ha valaki megkapta a kenyeret, abban a pillanatban a másik is magához vette azt. A közös étkezés az egyenlőségét és a közösséghez tartozását szimbolizálta. Az ezt követő imánál mindenki hosszan kinyújtózva lefeküdt a földre. Ezzel a gesztussal köszönte meg a közösség a mennyei atyának azt, amit Jézus a kereszten elszenvedett és az embereknek megszerzett. A kimondott köszönet néma imába ment át. Zinzendorf ezen a helyen ismét bevezette az Isten térden állva való tiszteletét, az ógyházi proskünészt.¹⁴⁰

Az éneklés és a muzsikálás a közösségi élet meghatározója volt. A pietizmus az egyházi zenét elutasító többi ágával ellentétben a testvérközösség Úrnapjára maga komponált egyházi kantátákat és motettákat mutatott be, amelyekben a megváltott lét feletti örömek kellett kifejezésre jutni. Az idő múlásával a testvérközösség több saját daloskönyvet adott ki. Az utolsónak 12 függeléke van és összesen 2357 dalt foglal magába. Herrnhutban gyakran szabályos költői versenyeket rendeztek, amelyeket a gróf igen nagy élvezettel vezetett, hiszen szerinte a hitben élésnek a nem szomorú, hanem vidám dolognak kell lennie. A herrnhutiak liturgikusan megszilárdult spiritualitáshoz ezért tartoztak hozzá az ünneplések is. Persze a spiritualitás ilyen értelmezése éppen ezen a helyen válhatott problémássá. Bírálóik szerint a herrnhutiak az Istennel való kiengesztelődés feletti hangos öröm miatt nem vették figyelembe, hogy a földi életet Jézus keresztje alakítja és formálja. Az istentiszteletek közben sokan már csaknem egyenesen a Mennyben érezték magukat, amely durva versengéshez és az úgynevezett „vér és a sebek” teológiájához, a „Sichtungszeit”¹⁴¹ néven ismert válsághoz vezetett. Mialatt Zinzendorf úton volt, fia úgy döntött, hogy a marienborgi gyülekezetben bolondokká kell válni Krisztusért. Barokkos túlzásokkal alakították ki a Krisztus oldalán lévő sebek kultuszát. A hívők a kereszt égi madárkái szépen fészket raktak az oldalsebek üregébe. Később maga Zinzendorf is elhatárolódott ettől némileg, de ezek a történések jól mutatják a spiritualizmusban és a miszticizmusban rejlő mindenkori veszélyeket.¹⁴²

¹⁴⁰ Op.cit.,97

¹⁴¹ Op.cit., 97

¹⁴² Wallmann i.m.,148-149.

E túlzások ellenére a gróf az evangélikus egyház történetének egyik legnagyobb liturgusa volt. Ő fedezte fel újra az istentiszteleti gyülekezetek karakterét. A herrnhuti Istentiszteleteken a földi közösség tökéletesen csatlakozik bele a mennyei közösség dicséretébe. Zinzendorf meg volt győződve arról, hogy a közösség az egyetlen méltó válasz a hitetlenségre, Isten létét mintegy a közösség megléte igazolja, a hitetlenségre meg élő cáfolat a közösség maga.

A gróf zseniális volt abban, hogyan is kell összehozni egymással az embereket. Már kisdíakként rendszerében strukturált baráti kört alapított. Észrevette, hogy a protestantizmus sokáig alábecsülte a keresztényi lét számára az egyháznak, mint közösségformáló intézménynek a jelentőségét. Az evangélikus spiritualitás közösséggé való formálásában sokat tanulhatunk tőle, hogy csak egyet említsünk, az azidőtájt kipróbált testvérközösségek közösségi és társasági együttélések új modelljeinek a bőségét. Sokak szerint csak közösségben élve fog a jövőben a keresztény hit vitalitást és kisugárzást nyerni egyrészt azért, hogy a kívülállókat magához vonzza, másrészt meg azért, hogy társadalmi, közösségi impulzusokat tudjon adni.

Megtanulhatjuk Zinzendorftól azt is, hogy mind a missziós, mind pedig az evangelizációs kötelezettséget az evangélikus spiritualitás integráns alkotórészeként szemléljük. Az ezzel összefüggő felismerés pedig az, hogy ha a gróf krisztológiáját követjük, akkor a tolerancia és a keresztény hit megvallása azonos, egyik nem képzelhető el a másik nélkül. Ennek belátása a feltétele annak, hogy egy pluralisztikus társadalomban a misszió és az evangelizáció újra az egész egyház ügyévé válhasson, és ne maradjon egy egészen lehatárolt kegyességi forma specialitása. A keresztény hit megvallása ma természetesen másból fog kiindulni, mint a felvilágosodás idején. Ennek ellenére Zinzendorf missziós és evangelizációs köteletségvállalása modernnek hat. A gróf ugyanis az elsők között ismerte fel azt, hogy visszavonhatatlanul elmúlt az az idő, amikor a kereszténység igazságai magától értetődőek lennének. Ne felejtsük el, hogy a felvilágosodás alapvető kérdésekben mondott ellen a kereszténységnek, így annak már nemcsak házon belüli harcokat kellett folytatnia, hanem a Nagy Francia Forradalom után már egyértelműen védekező pozícióba került.

Összegzés

Talán ebből a dolgozathoz is kiderült, hogy egyes történelmi korszakokban más és más foglalkoztatta az embereket, a változó korok mindig új-meg új kihívások elé állították a teológusokat, képzőművészeket, a zenészeket, a laikusokat, a filantrópokat, egyszóval az embereket. Szerettem volna, amennyire erőmből telt, ezeket a korszakokat bemutatni, felvillantani egy-egy képet arról, hogyan küzdött az előreformáció, Luther, majd az egyre több szárnyra szakadt protestáns felekezet egy-egy képviselője, markáns csoportja, esetleg szakadár egyháza kora problémáival, hogy milyen spiritualitásokat használtak fel annak érdekében, hogy minél pontosabb és fontosabb követésre méltóbb kérdéseket vessenek fel, minél inkább meg tudják fogalmazni érzéseiket, gondolataikat Istenről, emberről és világról. Amennyire tőlem telt, igyekeztem bemutatni azt is, hogy az igemagyarázat mellett és sohasem helyette milyen eszközöket használtak fel a művészek, a szerzetesek, vagy netán a laikusok, azért és csakis azért, hogy jobban kifejezzék önmagukat és ezáltal hatékonyabban és eredményesebben hirdessék Isten igéjét. Nagy utat tettünk meg a 800-as évek bizánci képvitájától a kvéker mozgalomig, láthattuk, hogy habár mindig másnak és másnak látszott mind a kor, mind a spiritualitás, különböző eszközökkel, de mégiscsak kifejezték az emberek azt, amit szóval nem, de más eszközökkel is alig lehetett, ám mégis ki kellett fejezni.

A reformáció és a sokféleképpen nevezett, ámde a protestantizmus szempontjából mégis ellenreformációként megélt irányzat küzdelmei, valamint a protestantizmuson belüli, sajnos nem kevésbé ádáz és véres harcok mellett és annak következtében is a XVIII. század végén új kaland kezdődött nemcsak a protestáns egyház, még nem is csak a kereszténység történetében, hanem a világtörténelemben is. A Francia Forradalom következtében az állam már nem volt része az egyháznak, a kereszténység, vagy ha úgy tetszik a kereszténység megszűnt egyedül uralkodó eszmeáramlatnak lenni, az ez után következő korszakok protestáns spiritualitásának története azonban szétfeszítette volna e szerény dolgozat formai kereteit.

Felhasznált irodalom

Könyvek

- Abusch, Alexander: Egy nemzet tévútja. Adalékok a német történelem megértéséhez, Kossuth Kiadó, 1963.
- A Nazarénusok. A Magyarországi Szabadegyházak Tanácsának Tanulmányai I. Szerkesztette: Palotay Sándor és Szigeti Jenő, Budapest, 1969.
- A zenei tehetség gyökerei. Szerkesztette Czeizel Endre és Batta András, Mahler Marcell Alapítvány-Arktisz Kiadó, Budapest, 1992.
- Barna István: Johann Sebastian Bach életének krónikája. Napról napra. 11. Nagy muzikusok életének krónikája, Zeneműkiadó, Budapest, 1974.
- Bartha Dénes: Johann Sebastian Bach, Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, Budapest, 1956.
- Bibliai nevek és fogalmak. Szerkesztette: Babits Antal. Primo Kiadó, Budapest, évszám nélkül.
- Bottyán János: Hitünk hősei. A református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Budapest, 1971.
- Bunyan, John: A zarándok útja. Bövölködő kegyelem. Evangéliumi Kiadó, Primo Kiadó, évszám nélkül.
- Chadwick, H- Evans, G. R: A keresztény világ atlasza. Helikon Kiadó, évszám nélkül.
- Clarke, Kenneth: Nézetem a civilizációról, Gondolat Kiadó, Budapest, 1985.
- Dean, Winton & Hicks, Anthony: Händel. Grove monográfiák, Zeneműkiadó Budapest, 1987.
- Ebeling, Gerhard: Luther Bevezetés a reformátor gondolkodásába Magyar Luther Könyvek 6. Magyarországi Luther szövetség, 1997.
- Friedenthal, Richard: Luther élete és kora. Gondolat Kiadó, 1977.
- Géher István: Shakespeare- olvasókönyv. Tükörképünk 37 darabban. Cserépfalvi Könyvkiadó. Szépirodalmi könyvkiadó, 1991.
- Gerely Jenő: A pápaság története. Kossuth Könyvkiadó, 1982.
- Kott, Jan: Istenevők, Európa Könyvkiadó, 1988, 40
- Kolneder, Walter: Bach -lexikon Gondolat, Budapest, 1988.

- Láng György: A Tamás- Templom karnagya. Johann Sebastian Bach életének regénye, Móra Ferenc Könyvkiadó, 1958.
- Leong, Kenneth S.: Jézus Zen tanításai. Édesvíz Kiadó, 1999.
- Lewin, Waldtraut/ Margraf, Miriam: Georg Fiedrich Händel, Ein Sachse unter Angelsachsen. Biografie. Verlag Neues Leben, Berlin, 1984.
- Luther, Martin: Asztali beszélgetések, szerkesztette és fordította Márton László. Helikon Kiadó, Budapest, 1983.
- Molnár Antal: A zene birodalmából Gondolat, Budapest, 1979.
- Múlt, Jelen, Jövő. Baptista Kalendárium 2012. Kiadja a Magyarországi Baptista Egyház, Szerkesztette: Marosi Nagy Lajos.
- Pernye András: A német zene története 1750-ig. Bibliotheca Musica 16. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest, 1966.
- Pernye András: Fél évezred fényében. Írások a zenéről. Gondolat, 1988.
- Pernye András: Hét tanulmány a zenéről, Magvető Kiadó, Budapest, 1973.
- Schweizer, Albert: Johann Sebastian Bach, Veb. Breitkopf &Härtel Musikverlag, Leipzig, 1963.
- Segesvári Lajos: Az egyháztörténelem alapvonalai. A Debreceni Református Teológia Egyháztörténeti Tanszékének tanulmányi füzetei). Debrecen, 1992.
- Stoeffler. F. E.: The Rise of evangelical of evangelical Pietism, Brill Archive, 1971
- Szerb Antal: Utas és holdvilág, Magvető Kiadó Budapest, 1994
- Tallián Tibor: Georg, Friedrich Händel : Messiás in A hét zeneműve,1979/2 , április,- június, szerkeszti: Kroó György, Zeneműkiadó.
- Várnai Péter: Heinrich Schütz Kis zenei könyvtár 8. Gondolat Kiadó, Budapest,1959.
- Újvári Pál: A középkor története, in A befejezetlen múlt. Történelem tankönyvcsalád hat kötetben, második kötet. Sorozatszerkesztő: Bihari Péter, Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2003.
- Várnai Péter: Oratóriumok könyve, Zeneműkiadó, 1972.
- Zimmerling, Paul: Evangelische Spiritualität. Wurzeln und Zugänge. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2003.

Internet

- www.heiligenlexikon.de/.../Johann_Walter szócikk [Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon](#), az Ökumenisches Heiligenlexikon nyomán
- <http://www.paplak.hu/vallas/kepvita.htm>.
- [Online újságok - Evangélikus Élet - Archívum - 2004 - 14 - A pietizmus, az ortodoxia és a felvilágosodás hatása a liturgikus zenére](#)

Lexikonok

- Horovitz Jenő: Idegen szavak magyarázata. Népszava- Könyvkereskedés kiadása, V. kiadás 1938
- Magyar Katolikus Lexikon
- Tolnai Új Világlexikona, az általános tudás és műveltség tára. Tolnai Nyomdai Műintézet és Kiadóvállalat Részv.- Társ. Kiadása Budapest, 1929.

Újság

- Élet és világosság, a Magyarországi Evangéliumi Testvérközösség lapja